

Львівський державний університет внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ
ТА МЕТОДИ РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Навчальний посібник

Львів
2022

УДК 343.98
П85

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 23 лютого 2022 року № 7)

Рецензенти:

О. М. Гумін, доктор юридичних наук, професор;
О. В. Кондратюк, кандидат юридичних наук, доцент

Пряхін Є. В.

П85 Криміналістичні засоби та методи розслідування кримінальних правопорушень : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 164 с.

ISBN 978-617-511-349-3

Підготовлено відповідно до програм навчальних дисциплін «Криміналістика», «Методика розслідування окремих видів кримінальних правопорушень» і «Криміналістичні засоби та методи розслідування кримінальних правопорушень» закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Відображено стан протидії злочинності в сучасних умовах з урахуванням положень Кримінального процесуального кодексу України та практики його застосування.

Для здобувачів вищої освіти першого і другого ступеня, ад'юнктів, аспірантів, науково-педагогічних працівників, співробітників Національної поліції України та всіх, хто цікавиться методикою розслідування кримінальних правопорушень.

Prepared in accordance with the programs of educational disciplines «Criminalismist», «Methodology of investigation of certain types of criminal offenders» and «Criminalistics and methods of investigating criminal prosecution» of higher education institutions with specific training terms. Cellively, the state of counteraction to crime in modern conditions, taking into account the provisions of the Criminal Procedural Code of Ukraine and the practice of its application.

For the higher education of the first and second degree, adjunct, aspyrants, scientific and pedagogical workers, employees of the National Police of Ukraine and all interested in the methodology of investigating criminal offenses.

УДК 343.98

© Пряхін Є. В., 2022
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2022

ISBN 978-617-511-349-3

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
Тема 1. ЗАСОБИ КРИМІНАЛІСТИКИ.....	7
1.1. Криміналістичне забезпечення як наукова категорія та практична діяльність.....	7
1.2. Засоби криміналістичної техніки.....	11
1.3. Засоби криміналістичної тактики.....	16
1.4. Засоби криміналістичної методики.....	23
Питання для самоконтролю.....	30
Тести.....	30
Список використаних джерел.....	33
Тема 2. МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИКИ.....	34
2.1. Методологія як атрибут криміналістичної діяльності.....	34
2.2. Характеристика загальнонаукових методів криміналістики.....	39
2.3. Характеристика спеціальних методів криміналістики.....	43
Питання для самоконтролю.....	46
Тести.....	46
Список використаних джерел.....	48
Тема 3. ФАКТОР РАПТОВОСТІ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	49
3.1. Поняття фактора раптовості, його зміст і форми прояву.....	49
3.2. Тактика дій слідчого, пов'язана з використанням фактора раптовості.....	54
3.3. Вплив фактора раптовості на повноту і достовірність доказової інформації.....	61
Питання для самоконтролю.....	66
Тести.....	66
Список використаних джерел.....	69
Тема 4. КРИМІНАЛІСТИЧНА СИТУАЛОГІЯ.....	70
4.1. Поняття, предмет, функції та зміст криміналістичної ситуації.....	70
4.2. Зміст і види ситуацій, що вивчаються у криміналістиці.....	75
4.3. Ситуаційне моделювання в криміналістиці.....	82
Питання для самоконтролю.....	86
Тести.....	87
Список використаних джерел.....	89

Тема 5. ПРОТИДІЯ РОЗСЛІДУВАННЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ І ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ.....	91
5.1. Поняття, зміст і суб'єкти протидії розслідуванню.....	91
5.2. Протидія розслідуванню у формі приховування та причетних до нього осіб.....	95
5.3. Форми і способи «зовнішньої» протидії розслідуванню.....	100
5.4. Засоби і методи подолання протидії розслідуванню.....	102
Питання для самоконтролю.....	106
Тести.....	106
Список використаних джерел.....	109
Тема 6. ІНСЦЕНУВАННЯ ЯК ВИД ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ ТА СПОСОБИ ЙОГО ВИЯВЛЕННЯ.....	111
6.1. Поняття, сутність та види інсценувань.....	111
6.2. Негативні обставини в інсценуванні.....	118
6.3. Загальний алгоритм розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інсценування.....	122
Питання для самоконтролю.....	129
Тести.....	129
Список використаних джерел.....	131
Тема 7. ДЕЗІНФОРМУВАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНИЙ З РОЗСЛІДУВАННЯМ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	134
7.1. Поняття інформації як основної складової дезінформування.....	134
7.2. Поняття кримінального дезінформування.....	139
7.3. Поняття тактичного дезінформування.....	141
Питання для самоконтролю.....	145
Тести.....	146
Список використаних джерел.....	148
Тема 8. ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ.....	149
8.1. Поняття, система та завдання інформаційно-довідкового забезпечення розслідування кримінальних правопорушень.....	149
8.2. Класифікація інформаційно-пошукових систем підрозділів МВС України.....	152
8.3. Інформаційні системи підрозділів експертної служби МВС України.....	156
Питання для самоконтролю.....	159
Тести.....	160
Список використаних джерел.....	162

ВСТУП

Одним із пріоритетних напрямів підвищення якості досудового розслідування є ефективне використання засобів і методів, що напрацьовуються наукою криміналістикою та перевірені практикою. Реалізаторами ж головних функцій кримінального судочинства виступають передусім слідчі та дізнавачі, які в своїй практичній діяльності зобов'язані постійно використовувати зазначені засоби та методи.

Мета навчального посібника – розвинути теоретичні положення криміналістики, що використовуються під час розслідування різних видів кримінальних правопорушень; конкретизувати способи їх використання в процесі досудового розслідування; запропонувати науково-практичні рекомендації щодо питань, які не отримали достатньої уваги з боку вітчизняних учених-криміналістів.

Видання охоплює вісім тем, котрі присвячені розкриттю змісту криміналістичних засобів та методів, що можуть у різній комбінації використовуватися в ході розслідування кримінальних правопорушень. Усвідомлюючи динамічні зміни, що постійно відбуваються як у суспільстві загалом, так і в науці криміналістики зокрема, не претендуємо на абсолютно повну та безапеляційну правильність наведених у посібнику положень і будемо вдячні за слушні пропозиції, зауваження та рекомендації.

ЗАСОБИ КРИМІНАЛІСТИКИ

1.1. Криміналістичне забезпечення як наукова категорія та практична діяльність.

1.2. Засоби криміналістичної техніки.

1.3. Засоби криміналістичної тактики.

1.4. Засоби криміналістичної методики.

1.1. Криміналістичне забезпечення як наукова категорія та практична діяльність

Початок розробки та включення у науковий обіг поняття «криміналістичне забезпечення» було здійснено В. Г. Коломацьким, який у 1979 р. підготував і провів відповідну лекцію в Академії МВС СРСР. Учений визначив криміналістичне забезпечення як систему впровадження в практичну діяльність посадових осіб, підрозділів, служб та органів внутрішніх справ з охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю криміналістичних знань, що втілені в умінні працівників використовувати наукові, методичні й тактичні криміналістичні рекомендації, техніко-криміналістичні засоби і технології їх застосування.

Вже дещо пізніше Т. В. Авер'янова та Р. С. Белкін у підручнику «Криміналістичне забезпечення діяльності кримінальної міліції й органів досудового слідства» (1997 р.) зазначили, що криміналістичне забезпечення – це система криміналістичних знань і заснованих на них практичних навичок і вмінь співробітників правоохоронних органів використовувати криміналістичні рекомендації, застосовувати криміналістичні засоби, методи і технології їх вико-

ристання з метою запобігання, виявлення, розкриття та розслідування злочинів. До системи криміналістичного забезпечення науковці віднесли три підсистеми: 1) криміналістичні знання; 2) криміналістичну освіту; 3) криміналістичну техніку.

Того року В. О. Образцов **криміналістичне забезпечення** трактував як **надання посадовим особам правоохоронних органів, котрі професійно протидіють злочинності, наукової продукції, що розробляється у криміналістиці, освоєння і використання якої сприяє ефективності вирішення завдань, що стоять перед споживачами такої продукції.** Візьмемо його за основу, але матимемо на увазі, що в криміналістичній літературі можна знайти ще чимало визначень цього поняття.

Скажімо, В. В. Матвієнко розглядає криміналістичне знання як іманентно суттєву ознаку криміналістики, що полягає у виявленні потреб слідчої практики та всебічному озброєнні працівників правоохоронних органів дієвими криміналістичними рекомендаціями, які забезпечують оптимізацію розслідування злочинів. Ж. В. Удовенко визначає криміналістичне забезпечення як самостійну, ефективну, специфічну діяльність відповідних суб'єктів зі створення необхідних умов при отриманні шляхом криміналістичної освіти криміналістичних знань та використання криміналістичної техніки у передбаченій законом діяльності суб'єктів процесу доказування на досудовому слідстві зі збирання, дослідження, перевірки та оцінки фактичних даних (доказів) і застосування їх з метою встановлення істини у кримінальній справі. Іншими словами, як зауважує авторка, це самостійна, специфічна діяльність відповідних суб'єктів щодо створення належних умов з оптимізації процесу доказування на досудовому слідстві.

О. Ф. Волинський розуміє криміналістичне забезпечення як комплексну за своїм змістом діяльність, спрямовану на формування умов постійної готовності правоохоронних органів до ефективного використання криміналістичних методів, засобів і рекомендацій, а також на реалізацію такої готовності в щоденній практиці розкриття і розслідування злочинів.

І. І. Дановська тлумачить криміналістичне забезпечення з наукової та практичної точок зору. Як наукова категорія, криміналістичне забезпечення – це результат розвитку науки криміналісти-

ки та цільова діяльність уповноважених законом на її здійснення органів та посадових осіб, котра полягає у всебічному вивченні потреб практики і розробці на цій основі одержаних результатів ефективних та допустимих засобів, методів їх вирішення та реалізації заходів щодо їх впровадження у практику розслідування кримінальних правопорушень. З практичної точки зору криміналістичне забезпечення – це цілеспрямована діяльність учених-криміналістів і практиків із розробки нових, пристосування наявних криміналістичних засобів, їх подальшого впровадження у практику розслідування кримінальних правопорушень з метою найбільш оптимального вирішення її завдань, а також підготовки кадрів для практичних підрозділів правоохоронних органів з урахуванням особливостей змісту злочинної діяльності й сучасних напрямів виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

Отож криміналістичне забезпечення науковці розглядають як складне, комплексне поняття, що є похідним від криміналістики, головний зміст якого становить специфічна діяльність учених-криміналістів і практиків із розробки нових, пристосування існуючих науково-технічних досягнень, а також їх впровадження в практику розслідування кримінальних правопорушень з метою оптимального вирішення її завдань.

Назагал криміналістичне забезпечення формується з трьох компонентів: суб'єкта, об'єкта та зв'язку між ними. Особливості цього забезпечення передбачають таке: 1) його об'єктом є діяльність із використання науково-технічного потенціалу розслідування кримінальних правопорушень, який складається з криміналістичних знань, криміналістичної освіти і криміналістичної техніки; 2) його суб'єктами є органи законодавчої влади, правоохоронні органи, а також науково-дослідні організації та навчальні заклади, наукові і практичні працівники, педагоги; 3) взаємозв'язок здійснюється за такими напрямками: організаційно-правовий, управлінський, науковий (науково-методичний), інформаційно-технічний.

До речі, В. В. Лисенко пропонує до комплексу криміналістичного забезпечення включати: блок криміналістичних рекомендацій (як організаційного, тактичного, так і методичного характеру); блок підготовки відповідних кадрів (спеціальної криміналістичної освіти); блок технічного та інформаційного забезпечення процесу

виявлення, розслідування й попередження. На думку В. І. Борисова, криміналістичне забезпечення діяльності правоохоронних органів охоплює такі основні напрями, як розробка новітньої криміналістичної техніки й науково-технічних засобів та їх випробування у діяльності слідчих та оперативних працівників; розробка та випробування сучасних інформаційних технологій; розробка та забезпечення правоохоронних органів тактичними засобами; розробка окремих криміналістичних та експертних методик.

Криміналістичні знання, як один із елементів системи криміналістичного забезпечення, становлять систему криміналістичної інформації, яка в ході розслідування набуває доказового значення лише за умови, що вони будуть представлені певним способом за допомогою криміналістичних засобів. Такі засоби можна поділити на правові та криміналістичні.

Загалом під засобами діяльності розуміють знаряддя праці, пристосування, інструменти, за допомогою яких суб'єкт справляє вплив на предмет праці з метою його пізнання і перетворення. Це активно вживане поняття, яке використовується в різних галузях знань і в практичній діяльності.

Криміналістичні засоби класифікують за різними критеріями. Найпоширенішими можна назвати класифікації за розділами криміналістики.

З огляду на те, що криміналістика структурно складається з чотирьох розділів, логічно висновувати, що в ній вирізняються щонайменше три види засобів прикладного спрямування, об'єднаних єдиним поняттям «криміналістичні засоби»: 1) засоби криміналістичної техніки; 2) засоби криміналістичної тактики; 3) засоби криміналістичної методики.

Також існує класифікація криміналістичних засобів відповідно до їх службової ролі в протидії злочинності:

1) засоби, що усувають чи суттєво утруднюють можливість вчинення кримінальних правопорушень;

2) засоби встановлення причин та умов, що сприяли вчиненню кримінальних правопорушень;

3) засоби захисту різних об'єктів від протиправних посягань;

4) засоби створення сприятливих умов для виникнення доказової інформації;

5) засоби отримання інформації про кримінальні правопорушення, що готуються;

б) засоби припинення протиправних посягань.

Окрім цього, як вказує Р. С. Белкін, за змістом криміналістичні засоби та методи боротьби зі злочинністю поділяються на технічні, тактичні й методичні. Їх сукупності, належним чином систематизовані, відповідно входять до змісту криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики. Розглянемо детальніше сутність такої класифікації.

1.2. Засоби криміналістичної техніки

Криміналістична техніка – це сукупність наукових положень і технічних засобів, прийомів і методик збирання, дослідження та використання доказів з метою розкриття, розслідування і попередження кримінальних правопорушень.

У розділі «Криміналістична техніка» науки криміналістики під засобами найперше розуміють предмети, пристрої, механічні прилади, машини, матеріали, які застосовуються для виявлення, дослідження матеріальних та ідеальних слідів-відображень.

Усі засоби криміналістичної техніки, які утворюють її прикладну частину, так чи інакше слугують збиранню (виявленню, фіксації, вилученню) доказів або їх попередньому та експертному дослідженню. Саме тому їх структуру традиційно формують не за метою застосування криміналістичних засобів (хоча й така класифікація існує), а за галузями технічних і природничих наук та знань, які в цьому процесі задіюються.

Сучасні засоби криміналістичної техніки базуються на новітніх досягненнях природничих наук, математики, кібернетики та інших і розробляються з урахуванням потреб слідчої, експертної, оперативно-розшукової та судової практики.

Застосування засобів криміналістичної техніки в кримінальному судочинстві мусить відповідати низці вимог:

1) не порушувати законні права та інтереси громадян, моральні й етичні вимоги;

2) забезпечувати збереження джерел інформації (слідів і предметів) та не допускати спотворення фіксованої чи аналізованої інформації (наприклад, при фотографуванні, відеозапису, виготовленні копії тощо);

3) мати гарантії науковості, надійності та безпечності техніко-криміналістичних прийомів, що використовуються. Це означає, що будь-який технічний засіб чи алгоритм його застосування повинен базуватися на наукових даних, пройти випробовування у компетентних органах і бути рекомендованим до практичного використання;

4) використання техніко-криміналістичних засобів уповноваженими на те суб'єктами має здійснюватися кваліфіковано. Це зобов'язує останніх досконало знати та правильно використовувати техніко-криміналістичні прийоми, забезпечуючи об'єктивність, всебічність і повноту професійної діяльності як основні вимоги кримінально-процесуального закону;

5) обов'язковим є відображення умов, порядку та результатів застосування техніко-криміналістичних засобів у протоколах слідчих дій, висновках експертів чи інших процесуальних документах.

Засоби криміналістичної техніки часто називають «техніко-криміналістичними». В науковій літературі міститься чимало визначень, що стосуються вказаного поняття, також вживається й інший термін – «науково-технічний засіб».

Під техніко-криміналістичним засобом Р. С. Белкін розуміє пристрій, пристосування чи матеріал, що використовується для збирання і дослідження доказів або створення умов, які утруднюють вчинення злочину. Автор обстоює думку про доцільність вживання саме терміна «техніко-криміналістичний засіб», а не «науково-технічний засіб», оскільки:

– останній не відображає криміналістичних цілей використання засобів;

– деякі техніко-криміналістичні засоби недоречно називати науковими (наприклад, щуп, молоток для простукування, валик для розкачування фарби для дактилоскопіювання тощо).

П. Т. Скорченко, погоджуючись із такою думкою, додає, що повністю відмовитися від терміна «науково-технічний засіб»

не можна, оскільки він набув широкого використання не тільки в криміналістиці, а й у процесуальній літературі. Проте вживання такого терміна доцільне лише в тих випадках, коли йдеться про комплексне використання під час розслідування різних галузей знань, наприклад, різних видів експертиз.

Основними завданнями, що вирішуються із застосуванням техніко-криміналістичних засобів, є такі:

1) виявлення, фіксація, вилучення і дослідження різних слідів і об'єктів;

2) обробка та використання інформації слідів під час розслідування кримінальних правопорушень;

3) фіксація процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів;

4) накопичення інформації, яка міститься у слідах кримінальних правопорушень, та створення на їхній основі інформаційно-пошукових і реєстраційно-інформаційних систем для швидкого розкриття та розслідування кримінальних правопорушень;

5) ведення різних криміналістичних обліків;

6) попереднє та експертне дослідження різних об'єктів;

7) наукова організація праці слідчих, спеціалістів, суддів;

8) профілактика причин і умов вчинення кримінальних правопорушень.

Науковцями висловлюються також різноманітні точки зору не тільки щодо поняття техніко-криміналістичних засобів, а й стосовно їх класифікації. Це головно пов'язано з тим, що вчені по-різному підходять до підстав класифікації.

М. О. Селіванов класифікує техніко-криміналістичні засоби на підставі їх *походження та цільового призначення* (аналогічну класифікацію наводять А. І. Вінберг та В. П. Колмаков).

За походженням правознавець поділяє їх на:

1) засоби, розроблені щодо загальної техніки та пристосовані до вирішення спеціальних завдань (скажімо, засоби фотознімання, звуко- чи відеозапису);

2) засоби, призначені виключно для вирішення криміналістичних завдань (приміром, засоби для виявлення біологічних слідів, слідів пальців рук).

За цільовим призначенням техніко-криміналістичні засоби науковець поділяє на:

1) засоби, призначені для слідчих і спеціалістів-криміналістів, що застосовуються для виявлення, фіксації і вилучення доказів під час проведення процесуальних дій;

2) засоби, що використовуються при дослідженні доказів, зазвичай під час проведення судових експертиз.

Детальнішу класифікацію техніко-криміналістичних засобів пропонує Є. П. Іщенко.

Отож за виникненням (джерелом походження) вони поділяються на:

1) засоби, що створені та використовуються тільки в криміналістичній практиці (магнітні пензлики, йодні трубки, набори для роботи з мікрооб'єктами, набори для дактилоскопіювання);

2) засоби, що запозичені з інших наук і техніки та пристосовані для вирішення криміналістичних завдань (мікроскопи, металошукачі, фотоапарати);

3) засоби, які запозичені зі загальної техніки та використовуються без змін (засоби обчислювальної техніки, диктофони, ПК тощо).

За видом виокремлюються: валіза слідчого (ВС), валіза криміналіста (ВК), оперативна сумка, набір для роботи з мікрооб'єктами.

За цільовим призначенням техніко-криміналістичні засоби поділяються на:

1) засоби, призначені для *виявлення* слідів і речей. До них належать:

а) засоби освітлення (це різноманітні джерела штучного світла, що застосовуються за недостатнього освітлення, а також для освітлення об'єктів відповідно до завдань і прийомів огляду чи фотозйомки);

б) оптичні пристрої (це різні засоби збільшення, що допомагають розширити природні можливості ока, застосовуються для виявлення й огляду невеликих за розміром речових доказів або їхніх окремих деталей);

в) пошукові пристрої (це засоби, що призначені для виявлення певних об'єктів, таких як металеві предмети, трупи і їх частини, дорогоцінні метали, тайники);

г) хімічні речовини-реагенти (це засоби, що використовуються для виявлення слідів біологічного походження);

2) засоби, призначені для *фіксації* слідів кримінального правопорушення та доказової інформації. До них належать матеріали для графічного відображення (створення планів, схем, креслень), засоби фотографування та відеозапису, засоби вимірювання, матеріали для виготовлення зліпків та копій. Основним і обов'язковим способом фіксації слідів та інших речових доказів у будь-якому разі є їх опис у протоколі процесуальної дії;

3) засоби для *закріплення* та *вилучення* слідів і речових доказів. До них належать: а) речовини для фіксації слідів на різних поверхнях; б) засоби для відбору зразків ґрунту, води, інших матеріалів; в) пристосування для вилучення поверхневих слідів, мікрооб'єктів, крапель крові, слини тощо; г) засоби криміналістичного обліку; г) засоби наукової організації праці слідчого (оргтехніка, засоби зв'язку, спеціально обладнані автомобілі, комп'ютери тощо);

4) засоби, що використовуються для попередження кримінальних правопорушень і фіксації злочинців на місці події (автоматичні фото- та відеокамери, вимірювачі швидкості, сигналізації тощо).

Влучною видається також класифікація техніко-криміналістичних засобів **за їх призначенням у практичній діяльності:**

1) науково-технічні засоби слідчо-оперативної техніки: засоби для огляду різних об'єктів і проведення окремих слідчих (розшукових) дій; засоби для пошуку, фіксації і вилучення слідів та інших об'єктів; засоби судово-оперативної фотографії та відеозапису; засоби фіксації звукової інформації;

2) засоби науково-дослідницької техніки, що використовуються для: вивчення й аналізу властивостей та ознак, складу і структури об'єктів дослідження; експериментального вивчення досліджуваних явищ і окремих ознак, відтворення певних процесів (наприклад, руйнівної дії кулі в перешкоді); порівняльного дослідження об'єктів; фіксації результатів дослідження;

3) науково-технічні засоби попередження кримінальних правопорушень: засоби охоронної сигналізації; засоби та прилади спостереження у нічний час; засоби захисту документів; організаційно-технічні профілактичні засоби (наприклад, спеціальні правила виготовлення, оформлення та обліку певних об'єктів).

1.3. Засоби криміналістичної тактики

Розглядаючи зміст криміналістичної тактики, І. І. Когутич як невід'ємний його елемент аналізує засоби криміналістичної тактики, до яких відносить:

- 1) слідчі (розшукові) дії (далі – СРД);
- 2) систему тактичних прийомів і рекомендацій проведення окремих слідчих (розшукових) дій;
- 3) тактичні операції;
- 4) тактичні комбінації;
- 5) тактичні рішення;
- 6) тактичний ризик.

З аналізу криміналістичної літератури можна дійти висновку, що науковці трактують СРД у двох значеннях – широкому та вузькому.

СРД у широкому розумінні – це всі дії, які провадить уповноважена законом особа, виконуючи вимоги кримінального процесуального закону. За такого підходу між «слідчими» і «процесуальними» діями ставиться знак рівності.

СРД у вузькому розумінні – це дії, спрямовані на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів. У цьому разі слідчими (розшуковими) вважається лише частина процесуальних дій, що мають пізнавальне спрямування. Саме пізнавальний аспект характерний для слідчих дій, оскільки внаслідок їх виконання отримуються фактичні дані, відомості про обставини, що підлягають доказуванню у справі. Отримані у законний спосіб і зафіксовані у передбаченій законом формі, ці дані стають доказами.

У КПК України порядок проведення СРД визначається Главою 20, у якій констатується, що ними є дії, спрямовані на отримання (збирання) або перевірку вже отриманих доказів. Підставою для проведення СРД є наявність достатніх відомостей, що вказують на можливість досягнення їх мети.

Ст. 223 КПК передбачено основні вимоги до проведення СРД:

- 1) при їх проведенні потрібно забезпечити присутність осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені чи порушені. Якщо СРД проводиться за клопотанням, то обов'язковою є участь

особи, яка її ініціювала, окрім випадків, коли це неможливо через специфіку СРД або особа письмово відмовилася від участі. Така особа має право ставити питання, висловлювати пропозиції, зауваження та заперечення щодо порядку проведення, які обов'язково заносяться до протоколу;

2) перед проведенням СРД слід роз'яснити особам, які беруть у ній участь, їхні права та обов'язки, а також передбачену законом відповідальність;

3) СРД не може проводитися вночі (з 22 до 6 години), за винятком випадків, коли затримка в її проведенні може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваного;

4) під час проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи, пред'явлення для впізнання особи, трупа чи речі, огляду трупа (в т. ч. ексгумації), слідчого експерименту та освідування особи повинні бути присутні не менше двох понять, за винятком випадків застосування безперервного відеозапису (це не стосується обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи). Поняті можуть бути запрошені і для проведення інших СРД;

5) СРД не можуть проводитись після закінчення строків досудового розслідування, крім їх проведення за дорученням суду. Будь-які слідчі (розшукові) або негласні слідчі (розшукові) дії, проведені з порушенням цього правила, є недійсними, а встановлені внаслідок них докази – недопустимими.

Чинним КПК України передбачається проведення таких СРД: допит; одночасний допит двох чи більше осіб; пред'явлення для впізнання особи (живої, за фотознімками, за матеріалами відеозапису, за голосом або ходою); пред'явлення для впізнання речі, трупа; допит і впізнання в режимі відеоконференції; проникнення до житла чи іншого володіння особи (для врятування життя людей чи майна або через безпосереднє переслідування підозрюваної особи); обшук; огляд (в т. ч. трупа); ексгумація трупа; слідчий експеримент; освідування особи; отримання зразків для експертного дослідження; проведення експертизи.

КПК України передбачає проведення негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД), які називають різновидом СРД

та відомості про факт і методи проведення яких не підлягають розголошенню, у випадках:

1) коли відомості про кримінальне правопорушення або особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб;

2) виключно щодо тяжких і особливо тяжких кримінальних правопорушень.

Про НСРД йдеться у Главі 21 КПК, і до них належать такі дії:

1) втручання у приватне спілкування, що передбачає: аудіо- та відеоконтроль особи (ст. 260); арешт, огляд і виїмка кореспонденції (ст.ст. 261, 262); зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263); зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264);

2) обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267);

3) установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу (ст. 268);

4) спостереження за особою, річчю або місцем (ст. 269);

5) аудіо-, відеоконтроль місця (ст. 270);

6) контроль за вчиненням злочину (ст. 271);

7) виконання спеціальних завдань із розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 272);

8) негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274).

Розглянемо детальніше основні складові засобів криміналістичної тактики.

Тактичний прийом – спосіб здійснення слідчим процесуальної дії, спрямований на досягнення її окремої мети, найбільш раціональний та ефективний у певній ситуації. Він є основним елементом криміналістичної тактики.

Загалом прийом завжди спрямований на оптимізацію діяльності людини. При цьому під діяльністю прийнято розуміти систему взаємопов'язаних дій чи бездій суб'єкта з метою реалізації його функцій і вирішення поставлених завдань у взаємодії зі середовищем, суспільством, людиною.

Застосування тактичних прийомів у протидії злочинності пов'язано з дотриманням ряду принципів: законності, етичності,

науковості (ці три принципи в сукупності деякі вчені називають принципом допустимості), вибіркості, доступності, пізнавальної цінності.

Принцип *законності* полягає в тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю тактичні прийоми повинні повністю відповідати духу і букві закону. Тактичний прийом може застосовуватися лише в межах тих процесуальних і судових дій, порядок здійснення яких визначений КПК України.

Етичність тактичних прийомів означає, що вони не можуть містити в собі елементів неправдивої інформації, введення особи в оману, вчинення психічного тиску на особу, приниження честі та гідності особи. Не допустимі й такі тактичні прийоми, які засновані на насильстві, погрозах, релігійному упередженні тощо.

Важливим принципом використання тактичних прийомів є *науковість* – відповідність прийому науковим даним, що лежать в основі його формування. Наукова обґрунтованість передбачає: 1) науковість прийомів за джерелом їх походження; 2) відповідність прийому сучасному стану науки; 3) можливість наукового передбачення результатів використання прийому.

Принцип *вибірковості* означає спроможність вирішувати тактичні завдання в певних ситуаціях. Ситуативний характер прийомів, залежність їх від обставин, що виникають під час проведення СРД, зумовлює необхідність опрацювання найрізноманітніших тактичних прийомів, і як наслідок – можливість обрати для себе найефективніший.

Важливою умовою застосування тактичного прийому є його *доступність*, тобто можливість використання його кожним слідчим, оперативним працівником, суддею. Тактичний прийом не має виходити за межі професійних знань і навичок цих працівників, не повинен потребувати для своєї реалізації спеціальних знань. В інакшому разі він перестане бути тактико-криміналістичним і виступатиме як прийом, що належить до тієї сфери знань, яку представляє і використовує у кримінальному судочинстві відповідний спеціаліст (наприклад, судово-медичне дослідження трупа, судово-бухгалтерська перевірка документів тощо).

Важливим принципом тактичного прийому є його *пізнавальна цінність*. За своїм призначенням і спрямованістю тактичні

прийоми повинні сприяти пізнанню, мати на меті отримання нової, важливої для слідства інформації.

Функції тактичних прийомів:

1) загальні (*пізнавальна* функція, що пов'язана з отриманням доказової інформації при виконанні окремих процесуальних дій; *прогностична* – дає змогу слідчому правильно обрати спосіб дії, щоб реалізувати мету процесуальної дії; *комунікативна* – проявляється в процесі спілкування між слідчим та іншими учасниками в рамках процесуальної дії; *регулятивна* – припускає можливість впливу на слідчу ситуацію і ситуацію процесуальної дії);

2) окремі (функція *викриття* допомагає, скажімо, викрити неправдиву заяву, встановити обмову; *спонукання* – актуалізація в пам'яті забутого, стимулювання до дачі показань; *корекція* – усунення перекручень, уточнення показань, усунення суперечностей; *діагностика* – визначення добровільності видачі об'єктів; *усунення протидії особи* – подолання опору особи в ході проведення процесуальних дій).

З-поміж **джерел тактичних прийомів** потрібно насамперед виділити логіку, психологію, теорію ігор, науку організації праці, результати наукових криміналістичних пошуків, слідчу та судову практику.

Класифікація тактичних прийомів:

1) за видом процесуальної дії (тактичні прийоми огляду місця події, допиту, одночасного допиту, обшуку, пред'явлення для впізнання тощо);

2) за діапазоном застосування (тільки в окремих СРД, у багатьох СРД);

3) за об'єктом спрямованості (вплив на людину, дослідження матеріального середовища);

4) за характером інформації (ті, що ґрунтуються на словесній, матеріальній чи логіко-розумовій інформації);

5) за обов'язковістю виконання (обов'язкові та рекомендаційні);

6) відповідно до завдань слідчої діяльності (пізнавальні та організаційно-управлінські).

Тактична рекомендація – науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо вибору і застосування тактичних

прийомів. Така рекомендація може стосуватися і долучення під час проведення СРД тих чи інших техніко-криміналістичних засобів чи прийомів збирання, дослідження і використання доказів. Рекомендації можуть бути загальними і спеціальними.

Тактична комбінація – упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємообумовлених прийомів, що мають цільову спрямованість на досягнення поставленого завдання в ході (у межах) проведення однієї СРД.

Основні типи тактичних комбінацій:

- 1) тактичні комбінації, спрямовані на забезпечення повноти виявлення та закріплення слідів кримінального правопорушення;
- 2) тактичні комбінації, що пов'язані зі забезпеченням необхідних для проведення СРД обставин;
- 3) тактичні комбінації як засіб психологічного впливу слідчого на підозрюваного (чи іншу особу), що перешкоджає встановленню істини у справі.

Тактична операція – комплекс СРД та інших заходів (організаційних, оперативно-розшукових, ревізійних), які спрямовані на виконання завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації.

Тактичне рішення – процес вибору методів, прийомів та засобів з метою впливу на слідчу ситуацію в цілому або на окремі її компоненти, на хід і результати процесу розслідування чи його елементи. Тактичне рішення складається з трьох частин: інформаційної, організаційної та операційної.

Інформаційна частина полягає в аналізі та оцінці слідчої ситуації¹, її компонентів, процесуальних завдань, можливостей слідства, прогностичної інформації.

* У криміналістичній літературі аналіз слідчої ситуації (тобто збір і обробка потрібної інформації) у більшості випадків розглядається як вихідний момент у процесі підготовки та прийняття слідчим будь-якого рішення у провадженні. В теорії управління методи збору інформації поділяються на три види: спостереження, опитування, вивчення документів. З урахуванням специфіки слідчої ситуації як об'єкта вивчення всі ці методи використовуються для того, щоб отримати про неї інформацію. Однак залежно від того, про збір якої інформації йдеться, – доказової чи орієнтуючої, ці методи використовуються по-різному. Процедура збору орієнтуючої інформації законом не регламентується, тому є можливість ширше і в різних компоновках використовувати методи збору такої інформації.

Організаційна частина містить висновок про розподіл функцій, форми і напрями взаємодії, послідовність використання наявних сил і засобів, резервні можливості, проведення необхідних організаційно-технічних заходів.

Операційна частина охоплює роботу щодо встановлення цілей тактичного впливу, умов і способів його досягнення та прогнозованих результатів реалізації тактичного рішення.

Ціллю тактичного рішення переважно є:

- 1) зміна слідчої ситуації у сприятливий для справи бік;
- 2) максимально ефективне використання несприятливої слідчої ситуації;
- 3) зміна окремих компонентів слідчої ситуації;
- 4) використання фактора раптовості, особливо на початковому етапі розслідування;
- 5) забезпечення методичності та наступальності розслідування.

У психологічній літературі «ризик» трактується як ситуативна характеристика діяльності, що полягає в невизначеності її результату та можливих несприятливих наслідках у разі невдачі.

У криміналістиці **тактичний ризик** може бути визначений як виконання слідчим або суддею діяльності в умовах можливого виникнення негативних наслідків.

Діяти в умовах тактичного ризику слідчого спонукає низка обставин.

По-перше, це дефіцит часу, особливо відчутний на стадії початку кримінального провадження, при затриманні особи на місці вчинення кримінального правопорушення, при розслідуванні по «гарячих слідах» і взагалі на початковому етапі розслідування.

По-друге, це інформаційна невизначеність ситуації, недостатність обсягу криміналістичних даних для прийняття всебічно зваженого рішення.

Крім того, це впевненість слідчого у своїй перевазі над протидіючою стороною, інтуїтивне передбачення успішності своїх дій, незважаючи на їхню ризикованість. Зрештою, це процесуальна необхідність вчинення дій незалежно від особливостей слідчої ситуації.

Обрання тактики в ситуації ризику передбачає необхідність дотримання певних положень: прогнозування можливого настання результатів як наслідок реалізації тактичного рішення; варіювання наявною доказовою інформацією; визначення допустимості тактичного ризику в конкретній ситуації.

1.4. Засоби криміналістичної методики

Засобами, які слугують інформаційною основою для розробки окремих криміналістичних методик, є:

- 1) криміналістична характеристика;
- 2) типові слідчі ситуації та слідчі версії;
- 3) алгоритми проведення СРД в тій чи іншій слідчій ситуації.

Криміналістична характеристика – це науково розроблена на основі вивчення та узагальнення слідчої і судової практики система відомостей про типові та взаємопов'язані криміналістично значимі ознаки, притаманні кримінальному правопорушенню певного виду. Вона відображає закономірні зв'язки між цими ознаками і слугує побудові та перевірці слідчих версій, що висуваються в процесі розслідування кримінальних правопорушень.

Криміналістичну характеристику можна уявити як ідеальну модель типових зв'язків та джерел доказової інформації, що дають змогу спрогнозувати оптимальний шлях і найбільш ефективні засоби розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень.

Мета криміналістичної характеристики – оптимізувати процес розкриття і розслідування кримінальних правопорушень.

Призначення криміналістичної характеристики:

- 1) сприяти розробці окремих методик розслідування;
- 2) сприяти побудові типових програм і моделей розслідування кримінальних правопорушень;
- 3) допомагати визначити напрями розслідування конкретного кримінального правопорушення.

Криміналістична характеристика кримінального правопорушення має достатньо складну структуру, якою охоплюються

головно такі *елементи*^{*}: 1) спосіб вчинення кримінального правопорушення (включає спосіб підготовки, безпосереднього вчинення та спосіб приховування); 2) час, місце й обстановка вчинення кримінального правопорушення; 3) знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення; 4) предмет посягання; 5) особа потерпілого; 6) особа злочинця; 7) типові сліди кримінального правопорушення.

Слідча ситуація у широкому розумінні – це сукупність усіх умов, що впливають на розслідування і визначають його властивості. Слідча ситуація у вузькому розумінні – це сукупність інформаційних даних, які має слідство на конкретному етапі розслідування кримінального правопорушення. Також слідчою ситуацією називають сукупність умов, у яких на даний момент здійснюється розслідування^{*}. Слідчою ситуацією, крім того, вважають сукупність

^{*} На думку В. П. Бахіна, криміналістичній характеристиці притаманні чотири основні елементи: 1) спосіб вчинення злочину; 2) предмет посягання; 3) слідова картина події; 4) характеристика злочинця. Саме ці чотири елементи вирізняються чіткою пошуково-розшуковою спрямованістю і роблять криміналістичну характеристику практичним інструментом розслідування.

До слова, Р. С. Белкін досить критично висловлювався з приводу криміналістичної характеристики і називав її черговим криміналістичним «фантомом». Він був переконаний, що криміналістична характеристика не виправдала покладених на неї надій учених і практиків. Проте ця теза була висловлена ним ще на початку 2000-х років, а зараз переважна більшість криміналістів працює над розробкою цієї криміналістичної категорії та доводить, що вона не вичерпала повною мірою своє призначення і потенціал.

А. М. Колесніченко розглядав слідчу ситуацію як певний стан у розслідуванні злочину, який характеризується наявністю тих чи інших доказів та інформаційного матеріалу, що виникають у зв'язку з конкретними завданнями його збирання і перевірки.

Т. С. Волчецька окреслює слідчу ситуацію як певну сукупність обставин, між якими існує причинний, часовий, просторовий та інший зв'язок і які в силу такого зв'язку утворюють цілісну систему елементів. Л. Л. Каневський вважає, що слідча ситуація – це сума значимої для слідства інформації як про стан досудового слідства на певному етапі, так і про обстановку, в якій проходить процес розслідування. В. П. Бахін слідчу ситуацію трактує як сукупність всіх умов, що впливають і визначають особливості розслідування. О. В. Толстовалов під слідчою ситуацією розуміє систему умов, що складається на певних етапах розслідування і підготовки чи проведення окремих слідчих дій, детермінованих об'єктивними і суб'єктивними фактами, які визначають спрямованість розслідування в цілому і тактику окремих слідчих дій зокрема.

даних про подію кримінального правопорушення і обставини, що характеризують обстановку його розслідування на конкретному етапі та обумовлюють вибір засобів і методів встановлення істини у справі (В. П. Бахін).

Слідчі ситуації можна класифікувати на такі групи:

- 1) за наявністю конфлікту: безконфліктні та конфліктні;
- 2) залежно від умов розслідування: сприятливі та несприятливі;
- 3) залежно від етапу розслідування: ситуації початкового і наступного етапів розслідування;
- 4) за достатністю необхідної інформації: ситуації інформаційної достатності і недостатності.

У практичній діяльності доцільно виокремлювати такі слідчі ситуації початкового етапу розслідування: 1) особа, що вчинила кримінальне правопорушення, не відома; 2) особа, що вчинила кримінальне правопорушення, відома. Далі ці слідчі ситуації змінюються залежно від накопичення слідчим інформації про подію, що розслідується.

Грунтуючись у своїй роботі на типових слідчих ситуаціях, слідчий практично не замислюється над тим, як діяти за наявності конкретних умов, що дає змогу йому основні зусилля зосередити на творчій, детальній стороні розслідування. Типізація слідчих ситуацій – це надійна інформаційна основа для створення алгоритмів вирішення слідчих завдань з використанням комп'ютерної техніки.

Правильно визначені й вивчені за кожним видом кримінального правопорушення слідчі ситуації розслідування на практиці за допомогою методичних розробок надають можливість:

- 1) належним чином зорієнтуватися у всьому розмаїтті фактичного та іншого становища в ході розслідування з метою одержання інформації для тактичних і стратегічних рішень у конкретному розслідуванні;
- 2) висунути найбільш обґрунтовані слідчі версії й визначити напрями подальшого ходу розслідування в потрібному для провадження керунку;
- 3) намітити оптимальний вибір СРД з метою належного розвитку ситуації;
- 4) звести до мінімуму кількість методичних рішень слідчого, заснованих на тактичних помилках.

Фактори, що впливають на слідчу ситуацію:

а) інформаційні (дані про обставини вчинення злочину, про джерела отримання доказів, про обізнаність зацікавлених осіб, про хід розслідування тощо);

б) процесуальні і тактичні (можливість обрати запобіжний захід, можливість отримати і використати докази, тактичні особливості вирішення завдань розслідування);

в) психологічні (взаємостосунки між слідчим і особами, які причетні до злочину, особисті якості учасників процесу, суспільна оцінка злочину);

г) організаційні та матеріально-технічні (наявність необхідних сил та засобів, можливість їх використати).

Криміналістична (слідча) версія – це обґрунтоване, логічне припущення про факт, явище або групу фактів чи явищ, що мають або можуть мати значення для кримінального провадження. Версія вказує на наявність певного факту чи явища та пояснює їхнє походження, зміст, взаємозв'язки і слугує цілям встановлення істини. Версії в ході розслідування бувають двох видів: загальні (припущення, що стосуються події кримінального правопорушення загалом) та окремі (припущення, що стосуються окремих обставин кримінального правопорушення).

Р. С. Белкін наводить таку класифікацію криміналістичних версій:

1) за суб'єктом висунення – слідчі, оперативно-розшукові, судові, експертні;

2) за обсягом – загальні й окремі;

3) за ступенем визначеності – типові й конкретні. Також окремі науковці пропонують класифікувати версії на перевірочні та пошукові, початкові, проміжні й завершальні.

У криміналістиці існує поняття «типові версії». Вони є результатом наукового узагальнення слідчої, судової, експертної та оперативно-розшукової практики та детально викладені у посібниках (підручниках) з розслідування окремих видів кримінальних правопорушень. Таким чином, типова версія – це науковий продукт, яким послуговується слідчий у своїй практичній діяльності, де він під час розслідування конкретного кримінального правопорушення висуває на їхній основі загальні та окремі версії.

Підгрунтя (основу) версій складають фактичні дані, що поділяються на дві групи:

1) дані, отримані з джерел, які так чи інакше стосуються кримінального провадження (містяться в протоколах процесуальних дій, документах, матеріалах ОРД, заявах та повідомленнях громадян, повідомленнях ЗМІ, мережі Інтернет тощо);

2) дані, які безпосередньо не стосуються кримінального провадження та є результатом наукових узагальнень, а також дані, отримані з життєвого та професійного досвіду слідчого.

Зазвичай типові слідчі версії висуваються у трьох основних напрямках: 1) щодо події; 2) щодо причетних до цієї події осіб; 3) щодо мотивів, які стали причиною цієї події.

Щодо події версіями можуть бути такі: має місце вчинення саме цього кримінального правопорушення; має місце вчинення іншого кримінального правопорушення; кримінального правопорушення не було (має місце адміністративний проступок, нещасний випадок чи правомірні дії).

Щодо причетних до події осіб типовими версіями можуть бути такі: кримінальне правопорушення вчинене однією особою чи групою осіб; кримінальне правопорушення було вчинене чоловіком чи жінкою; кримінальне правопорушення вчинене повнолітньою чи неповнолітньою особою; кримінальне правопорушення вчинене раніше судимою чи не судимою особою; кримінальне правопорушення вчинене осудною чи неосудною особою.

Щодо мотивів вчинення кримінального правопорушення типові версії можуть бути такі: з мотивів політичного характеру, з корисливих мотивів, з мотивів помсти, з хуліганських мотивів, через ревності, заздрощі, через боягузтво тощо.

Кожна людина в повсякденному житті, під час навчання або на роботі вирішує величезну кількість завдань найрозмаїтішої складності. Деякі з них є прості й звичні, що ми вирішуємо їх не замислюючись. Інші вимагають виконання набагато більшої кількості складних дій. Рішення навіть найпростішого завдання звичайно здійснюється за кілька послідовних кроків. Послідовність кроків у вирішенні завдання називається алгоритмом. При цьому для алгоритму важливий не тільки набір дій, а й те, у якому порядку вони виконуються.

Поняття алгоритму належить до первісних, основних, базисних понять математики. **Алгоритм – це послідовність визначених дій, що призводять до вирішення поставленого завдання.** Однак згодом почалася формалізація цього поняття. У сучасному світі алгоритм будь-якої діяльності в формалізованому виразі складає основу освіти на прикладах, за подобою. На основі подібності алгоритмів різних сфер діяльності була сформована концепція (теорія) експертних систем.

Все вищесказане стосується і криміналістичної діяльності, де розробляються, скажімо, алгоритми проведення СРД (не плутати з тактикою проведення певної СРД), розслідування якогось виду кримінального правопорушення.

Існує декілька типів алгоритмів.

1. **Лінійний алгоритм.** Алгоритм називається лінійним, якщо він має N кроків і кожен крок виконується послідовно один за одним від початку до кінця.

2. **Розгалужений алгоритм.** Алгоритм зветься розгалуженим, якщо послідовність виконання кроків алгоритму змінюється залежно від деяких умов.

3. **Циклічний алгоритм.** Алгоритм вважається циклічним, якщо певна послідовність кроків виконується декілька разів залежно від заданої величини. Ця величина іменується параметром циклу. У будь-якому циклічному алгоритмі повинен бути параметр. Цикл закінчується, коли параметр приймає задане значення.

Відповідно до теорії алгоритмів, поняття алгоритму може розглядатись і застосовуватись на трьох рівнях:

- інтуїтивно-змістовому;
- формальних уточнень;
- прикладному.

Сферою застосування першого і другого рівнів є математика та кібернетика. Алгоритми цих рівнів іноді називають «строгими» (або «жорсткими»).

Сферою використання «прикладного» рівня алгоритмізації є нематематичні галузі знань та практичної діяльності (в тому числі криміналістична). Серед алгоритмів вирішення криміналістичних завдань є як «жорсткі», так і «послаблені» алгоритми. Звідси випливає висновок, який має важливе методологічне значення:

принципово неможливо розробити єдиний алгоритм, що підходив би для вирішення криміналістичних завдань будь-якого класу.

Алгоритми криміналістичного типу мають такі загальні властивості: детермінованість, масовість, результативність.

Детермінованість алгоритму криміналістичного типу – це його здатність достатньо визначено спрямовувати процес розв’язання задачі та керувати ним. За ступенем визначеності це можуть бути як «жорсткі», так і «послаблені» алгоритми.

Масовість алгоритму криміналістичного типу – це його придатність для дослідження не тільки одиничного конкретного об’єкта, а й будь-якої множини аналогічних об’єктів. Слід однак мати на увазі, що для криміналістики термін «аналогічний» є невідзначеним. Тому, характеризуючи таку властивість алгоритму, як масовість, також застосовують прийом «послаблення».

Результативність алгоритму криміналістичного типу – це його здатність завжди забезпечувати розв’язок задачі за умови, що були задані відповідні вихідні дані.

У процесі створення криміналістичних алгоритмів важливою видається необхідність обробки значної кількості вихідних матеріалів, щоб можна було включати в алгоритм тільки такі параметри, які є достатньо репрезентативними.

Репрезентативність – це відповідність характеристик, отриманих у результаті вибіркового спостереження, показникам, що характеризують усю сукупність (генеральну). Крім того, параметри (ознаки) повинні бути незалежними. Тільки за таких умов можна сподіватися, що виявлені за допомогою визначеного алгоритму зв’язки та відносини дійсно однозначні та можуть бути використані для однозначних висновків.

Як приклад наведемо загальний алгоритм дій слідчого під час розслідування насильницького кримінального правопорушення:

- 1) аналіз наявної інформації;
- 2) оцінка вихідної слідчої ситуації;
- 3) висунення версій за фактичними та ймовірними обставинами події;
- 4) постановка тактичних завдань і планування розслідування;
- 5) проведення окремих СРД та НСРД (тактичних операцій) для перевірки висунутих версій.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття «криміналістичне забезпечення» та наведіть його основні компоненти.
2. Визначте криміналістичні засоби та вкажіть їх класифікацію.
3. Перелічіть вимоги до застосування засобів криміналістичної техніки.
4. Назвіть основні завдання, що вирішуються шляхом застосування засобів криміналістичної техніки.
5. Наведіть класифікацію техніко-криміналістичних засобів.
6. Назвіть та охарактеризуйте засоби криміналістичної тактики.
7. Опишіть основні складові засобів криміналістичної тактики.
8. Назвіть та охарактеризуйте засоби криміналістичної методики.
9. Окресліть алгоритми криміналістичного типу.

Тести

1. Під криміналістичним забезпеченням розуміють надання посадовим особам правоохоронних органів, котрі ведуть боротьбу зі злочинністю, освоєння і використання якої сприяє ефективності вирішення завдань, що стоять перед її споживачами (правильно доповніть визначення):

- а) наукової продукції, що розробляється у криміналістиці;
- б) криміналістичних знань і криміналістичної техніки;
- в) системної та структурованої інформації;
- г) іманентно сутєвих криміналістичних ознак і властивостей.

2. Зі скількох компонентів назагал складається криміналістичне забезпечення:

- а) двох;
- б) трьох;

- в) чотирьох;
- г) п'яти?

3. Що з наведеного не стосується об'єкта криміналістичного забезпечення:

- а) криміналістичні знання;
- б) криміналістична техніка;
- в) криміналістична освіта;
- г) правоохоронні органи?

4. Яка з класифікацій засобів криміналістики наведена неправильно:

- а) засоби, що усувають чи суттєво утруднюють можливість вчинення кримінальних правопорушень;
- б) засоби захисту різних об'єктів від протиправних посягань;
- в) засоби створення сприятливих умов для знищення доказової інформації;
- г) засоби отримання інформації про кримінальні правопорушення, що готуються?

5. Що з наведеного не належить до вимог застосування засобів криміналістичної техніки у кримінальному судочинстві:

- а) забезпечувати збереження джерел інформації (слідів і предметів) та не допускати спотворення фіксованої чи аналізованої інформації;
- б) мати гарантії науковості, надійності та безпечності;
- в) кваліфіковане використання техніко-криміналістичних засобів уповноваженими на те законодавством суб'єктами;
- г) у разі необхідності порушувати законні права та інтереси громадян, моральні та етичні вимоги?

6. Яку з наведених класифікацій техніко-криміналістичних засобів не відносять до класифікації за виникненням (джерелом походження):

- а) засоби, що створені та використовуються тільки в криміналістичній практиці;

- б) засоби, що запозичені з інших наук і техніки та пристосовані для вирішення криміналістичних завдань;
- в) засоби, що створені криміналістикою для інших наук;
- г) засоби, які запозичені зі загальної техніки та використовуються без змін?

7. Яка з наведених класифікацій техніко-криміналістичних засобів не стосується класифікації за цільовим призначенням:

- а) засоби, призначені для виявлення слідів і речей;
- б) засоби, які використовують спеціалісти-криміналісти та експерти;
- в) засоби, призначені для фіксації слідів кримінального правопорушення;
- г) засоби для закріплення та вилучення слідів і речових доказів?

8. Засоби охоронної сигналізації, засоби захисту документів, засоби спостереження у нічний час – належать до:

- а) засобів виявлення кримінальних правопорушень;
- б) засобів попередження кримінальних правопорушень;
- в) засобів фіксації кримінальних правопорушень;
- г) засобів вивчення та аналізу кримінальних правопорушень.

9. Що з наведеного не відносять до засобів криміналістичної тактики:

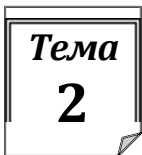
- а) тактичний прийом;
- б) тактичний приклад;
- в) тактичну рекомендацію;
- г) тактичне рішення?

10. Що з наведеного не належить до засобів криміналістичної тактики:

- а) тактична операція;
- б) тактичний ризик;
- в) слідча (розшукова) дія;
- г) тактична кооперація?

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov>.
2. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України : Наказ МВС України від 06.07.2017 р. № 570. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України : Наказ МВС України від 20.05.2020 р. № 405. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ : Наказ МВС України від 12.10.2009 р. № 436. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Про затвердження Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему «Інформаційний портал Національної поліції України» : Наказ МВС України від 03.08.2017 р. № 676. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
8. Гресь Ю. О. Формування технологічного підходу у криміналістичній тактиці : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Одеса, 2017. 255 с.
9. Інформаційно-довідкове забезпечення кримінальних проваджень : підручник / В. В. Бірюков, В. Г. Хахановський, В. С. Бондар, С. В. Шалімов; за заг. ред. В. В. Бірюкова. Київ : ЦУЛ, 2014. 288 с.
10. Ищенко Е. П., Водянова Н. Б. Алгоритмизация следственной деятельности: монография / под ред. Е. П. Ищенко. М. : Юрлитинформ, 2010. 304 с.
11. Князьков А. С. Аналитические тактико-криминалистические средства досудебного расследования. Томск : Изд-во Том. ун-та, 2013. 164 с.
12. Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. С. В. Пряхіна. 3-тє вид., перероб. та допов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 948 с.
13. Криміналістичне забезпечення виявлення і розслідування злочинів : монографія / за ред. В. В. Тіщенко. Одеса : ВД «Гельветика», 2018. 430 с.
14. Лук'янчиков Є. Д. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико-криміналістичні аспекти) : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09. К., 2005. 409 с.
15. Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 492 с.
16. Шепітько В. Ю. Техніко-криміналістичне забезпечення органів досудового слідства та якість слідчої діяльності (вибрані твори). Х. : ВА «Апостиль», 2010. 576 с.

МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИКИ

- 2.1. *Методологія як атрибут криміналістичної діяльності.*
- 2.2. *Характеристика загальнонаукових методів криміналістики.*
- 2.3. *Характеристика спеціальних методів криміналістики.*

2.1. Методологія як атрибут криміналістичної діяльності

Теоретичним підґрунтям будь-якої галузі знання є така філософська категорія, як діалектика матеріалізму, яка виконує три основні функції: світоглядну, гносеологічну та методологічну. Світоглядна функція передбачає розробку системи наукових поглядів на світ, зокрема, що у природі все взаємопов'язане, всі явища і факти доступні для пізнання (їх можна зрозуміти та вивчити). Гносеологічна функція розкриває суть пізнавальної діяльності й закони, на основі яких вона здійснюється. Знання законів і закономірностей пізнавальної діяльності допомагає цілеспрямовано діяти в реальних ситуаціях, планувати кінцевий результат.

Методологічна функція полягає в орієнтуванні людей у їх перетворювальній діяльності. Будь-який суб'єкт у пізнавальній діяльності так чи інакше перетворює, змінює дійсність. Ґрунтуючись на законах діалектики, суб'єкт створює прийоми й засоби для пізнання та діяльності в конкретній галузі знання, які для цієї галузі виступають окремою методологією.

У **широкому розумінні методологія** – це система ідей і вчень про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання.

Об'єктом вивчення науки криміналістики є кримінальна та криміналістична діяльність. Вона вивчає закономірності такої діяльності та на основі їх пізнання розробляє свої методи вивчення кримінального правопорушення як явища об'єктивної дійсності.

Криміналістика, будучи спеціальною юридичною наукою, для вирішення поставлених перед нею завдань використовує різні методи пізнання і наукового дослідження. Вчення про методи криміналістики є складовим елементом загальної теорії цієї науки. Питання щодо суті поняття «методи криміналістики» та їх класифікація до сьогодення часу до кінця не з'ясовано, існує багато різних підходів до їх розуміння.

У загальному **під методом розуміють** певний шлях, спосіб пізнання дійсності, вивчення якогось явища природи чи суспільного життя; спосіб досягнення певних результатів у пізнанні та практиці, вирішення якогось завдання, досягнення поставленої мети.

З огляду на це **методи криміналістики** – це способи, за допомогою яких визначаються напрями теоретичного і практичного дослідження джерел криміналістичної інформації у процесі розслідування кримінальних правопорушень. Отож можна сказати, що основним складовим елементом будь-якого методу є **спосіб**.

Своєю чергою, сукупність методів, об'єднаних для вирішення певного завдання, називається **методикою**.

У криміналістиці використовується чимало різних методів пізнання, кількість яких збільшується в міру розвитку самих криміналістичних знань, і на сьогодні цей процес триває. Вчення про методи криміналістики стосується загальної теорії криміналістики та отримало назву **криміналістична методологія**, тобто сукупність методів, що використовуються у криміналістиці для пізнання об'єктів реальної дійсності, які віднесені до її предмета.

Криміналістика, як і будь-яка наука, є різновидом пізнання об'єктивної дійсності, і процес такого пізнання можна виразити певним чином:

- 1) спочатку визначається об'єкт пізнання (елемент кримінальної чи криміналістичної діяльності);
- 2) ставиться мета (завдання) пізнання;
- 3) вибирається метод чи методи, необхідні для пізнання.

Найпоширенішим серед науковців є поділ методів криміналістики на три групи:

- 1) всезагальний метод пізнання;
- 2) загальнонаукові (загальні) методи;
- 3) спеціальні (окремі) методи.

Жоден із методів не можна абсолютизувати, оскільки вони реалізуються в теорії та практиці у взаємозв'язку. Тільки їхня сукупність може забезпечити досягнення цілей криміналістичного пізнання. Загальнонаукові та спеціальні методи застосовуються в органічному поєднанні, оскільки будь-який спеціальний метод – це певна комбінація загальнонаукових методів.

Також слід сказати про існування й іншої класифікації методів у криміналістиці – методи наукового пізнання, що реалізуються в процесі формування самої науки криміналістики, та прикладні методи, що використовуються у практичній діяльності під час розслідування кримінальних правопорушень.

Методи науки криміналістики розглядаються з двох позицій:

1) методи науки криміналістики, що використовуються для вивчення і узагальнення слідчої, експертної та судової практики з метою розробки практичних рекомендацій щодо збирання, оцінки та використання доказів; 2) наукові методи збирання, дослідження, оцінки та використання доказів, що розробляються криміналістикою для цілей слідчої, експертної та судової практики.

Критерієм оцінки криміналістичних методів є науковість, допустимість, ефективність, економічність, простота і надійність, безпечність.

Критерій **науковості** полягає в тому, що ці методи повинні бути результатом наукової розробки. Неприпустимо застосовувати методи, які не мають наукової основи. Науковість методів мусить бути експериментально перевірена і підтверджена практикою. Ця вимога особливо чітко виявляється під час розроблення нових методик досліджень речових доказів у процесі проведення судових експертиз.

Критерій **допустимості** передбачає те, що метод, який пропонується для використання, не суперечить принципу законності та правилам людської моралі й етики, оскільки в полі зору криміналіста перебувають не лише предмети, а й люди. Допустимим

вважається такий метод, застосування якого або прямо передбачено законом, або не суперечить йому.

Ефективність методу означає, що за інших рівних умов потрібно використовувати той метод, який принесе позитивний результат із найменшими витратами засобів і часу та забезпечить необхідний ступінь точності дослідження.

Вимога **економічності** стосовно методів криміналістики полягає в тому, що вони не повинні бути невиправдано дорогими. Розглядаючи питання економічності методу, слід також враховувати, чи заощаджуються завдяки йому час, сили й засоби. Якщо ж ні, то чи виправдовується це тими результатами, які очікуються від його застосування.

Вимога **простоти і надійності** означає, що криміналістичні методи повинні бути зрозумілими і простими у використанні настільки, щоб ними в необхідних випадках могли скористатися слідчі, працівники оперативних підрозділів та інші учасники кримінального процесу без звернення по допомогу до спеціаліста. Надійність вимагає, щоби той чи інший використаний метод за дотримання відповідних правил роботи забезпечував досягнення поставлених перед розслідуванням завдань і можливість отримання результатів.

Критерій **безпеки** означає, що розроблені криміналістикою методи мають бути безпечними, такими, що унеможливають заподіяння фізичних або матеріальних збитків учасникам кримінального процесу та іншим особам. Безпека також є одним із елементів іншого критерію – допустимості. Кримінальний процесуальний закон спеціально вказує на забезпечення умов безпеки під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. Це стосується, наприклад, слідчого експерименту (ст. 240 КПК), проведення якого можливе лише за умови, коли він не створює небезпеки для життя і здоров'я осіб, котрі беруть у ньому участь, чи оточуючих.

Як і в будь-якій іншій науці, в криміналістиці головним критерієм оцінки потреби у використанні методів дослідження є практика. Лише на практиці встановлюється реальна цінність методу, повністю відкриваються його можливості і недоліки, напрацьовується методика його використання. Криміналістичне дослідження відкриває можливості для застосування в ньому будь-якої галузі знань, якщо тільки це слугує меті встановлення істини

і не суперечить процесуальному порядку кримінального судочинства.

Методологія науки криміналістики базується на діалектичному підході, і для неї фундаментальну роль відіграють положення діалектики матеріалізму про:

- здатність матерії відображатися;
- принципову можливість пізнання всіх явищ і фактів навколишнього світу;
- взаємозв'язок та взаємообумовленість явищ.

Названі положення притаманні будь-якій формі руху матерії. У зв'язку з цим для криміналістики діалектичний метод є всезагальним. Він допомагає криміналістам правильно досліджувати факти і явища об'єктивної дійсності, що стосуються об'єкта і предмета вивчення криміналістики. Його можна назвати базовим для інших методів пізнання. Так, важливе значення має положення про те, що об'єкт дослідження повинен розглядатися у розвитку. Відповідно, уявлення про об'єкт і предмет криміналістики має бути динамічним, постійно доповнюватися та змінюватися відповідно до рівня розвитку науки.

Звідси вбачається, що методології криміналістики притаманний багаторівневий характер, верхній шар якої утворюють філософські категорії. Водночас щодо всіх інших наук – фундаментальних і прикладних, дані яких використовує криміналістика, діалектика матеріалізму виступає в ролі інтегруючого (об'єднуючого) фактора, що сприяє їхній взаємодії. Результатом взаємодії зв'язку криміналістики з іншими науками є збагачення її методології.

Також криміналістам не обійтися без формально-логічних методів пізнання, оскільки для будь-якої стадії пізнання важливим є використання логічного мислення. З точки зору логіки пізнання будь-чого є однаковою операцією, оскільки вона відбиває процес руху думки. А думка – це невід'ємний елемент існування людини.

Таким чином, структура всезагального методу пізнання, що використовується криміналістикою, охоплює: а) діалектичний метод; б) формально-логічні методи – аналіз і синтез, індукцію та дедукцію, аналогії та абстрагування.

Аналіз – передбачає дослідження шляхом розгляду окремих сторін, властивостей, складових чого-небудь, тобто – процес розчленування цілого на частини.

Синтез – процес уявного або практичного з'єднання цілого з частин або з'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле.

Індукція – спосіб міркування від окремих фактів або положень до загальних висновків.

Дедукція – спосіб міркування, за якого нове положення виводиться суто логічним шляхом від загальних положень до окремих висновків.

Аналогія – це подібність у чомусь між явищами, предметами, поняттями. Це умовивід від окремого до окремого або від загального до загального. Аналогія лежить в основі моделювання, про яке йтиметься нижче.

Абстрагування – метод пізнання, завдяки якому «відкидається» все несуттєве (несуттєві ознаки та зв'язки об'єкта) для певного криміналістичного завдання, а відбувається виокремлення лише того, що необхідне для його успішного вирішення.

2.2. Характеристика загальнонаукових методів криміналістики

Загальнонаукові методи – це ті методи, що використовуються у всіх (або майже в усіх) науках та сферах практичної діяльності. Їх застосування має загальний характер, однак вони модифікуються залежно від умов та об'єму пізнання, технічних засобів, що при цьому використовуються дослідниками. Специфіка застосування загальнонаукових методів у криміналістиці найперше обумовлюється сферою її діяльності – боротьбою зі злочинністю.

Загальнонаукові методи поділяються на три великі групи:

- 1) *чуттєво-раціональні (або органолептичні);*
- 2) *математичні;*
- 3) *кібернетичні.*

До чуттєво-раціональних (органолептичних) методів, які найчастіше використовуються в криміналістиці, належать: спостереження, опис, порівняння, експеримент, моделювання.

Спостереження – цілеспрямоване, планомірне і тривале сприйняття якогось об'єкта, явища чи процесу з метою вивчення

їхніх властивостей і характерних ознак. Здатність спостерігати та робити правильні висновки суттєво залежить від якостей самого слідчого, умов спостереження та технічних засобів, що при цьому застосовуються. З огляду на це таке спостереження може бути безпосереднім та опосередкованим з використанням головно зору та слуху. Також спостереження може бути простим і кваліфікованим. У другому випадку використовуються прийоми та засоби, що розширюють можливості спостерігача (лупа, мікроскоп, світлофільтри, різні освітлювачі тощо).

У криміналістиці об'єктами спостереження є елементи обстановки на місці події (сліди кримінального правопорушення, речі, документи тощо), люди, ознаки їх зовнішності, прояви їхнього характеру, дії та вчинки, інші явища та події, що пов'язані з подією кримінального правопорушення. Відповідно суб'єктом спостереження виступають слідчий, прокурор, спеціаліст-криміналіст тощо.

Опис – метод фіксації ознак об'єкта. Це можуть бути всі встановлені ознаки чи тільки деякі з них, що мають значення для дослідження. Ознаки, які описуються, встановлюються шляхом спостереження. Сам опис теж може бути безпосереднім та опосередкованим. Види опису також можна поділити на: 1) словесну передачу інформації про досліджуваний об'єкт; 2) графічну фіксацію інформації; 3) передачу перетворених або скорочених відомостей про об'єкт – кодований опис. Опис широко використовується в ході проведення слідчих (розшукових) дій та судових експертиз, у криміналістичних обліках.

Порівняння – зіставлення ознак або властивостей двох чи декількох об'єктів. Об'єктами порівняння можуть бути речі матеріального світу й ідеальні образи, висновки і версії, результати дій тощо. Застосування цього методу вимагає наявності не менш як двох об'єктів. До цього методу часто вдаються під час криміналістичної ідентифікації (тобто тоді, коли потрібно встановити тотожність чи групову належність певних речей).

Як і метод спостереження, він може здійснюватися у двох модифікаціях: простого візуального порівняння і з використанням для цього техніко-криміналістичних засобів. У першому випадку використовуються такі допоміжні прийоми, як зіставлення, суміщення та накладення. При цьому предметом порівняльного аналізу

можуть бути форма, положення, розмір та інші якісні і кількісні характеристики об'єктів пізнання.

Порівняння з використанням технічних засобів є більш сучасним методом пізнання. У теперішніх умовах в ході криміналістичних досліджень у ролі таких засобів зазвичай використовують порівняльні мікроскопи спеціальних конструкцій, спеціальні пристрої оптичного накладення тощо.

Порівняльне дослідження об'єктів є центральним і найважливішим елементом у структурі пізнавального процесу. У переважній більшості випадків застосування цього методу передує експерименту.

Експеримент (або дослід) – багаторазове повторення в різних умовах цілеспрямованого випробування для вивчення зв'язків предмета з іншими явищами. Наукові експерименти практикують у всіх розділах криміналістики: за їх допомогою створюють методики досліджень доказів, розробляють тактичні прийоми проведення слідчих (розшукових) дій, визначають найефективніші напрями у розслідуванні. Експеримент дає змогу виокремити явище з множини інших та вивчати його ізольовано від пов'язаних із ним причин і наслідків.

Моделювання – створення моделі, яка може замінити оригінальний об'єкт чи явище в процесі спостереження, порівняння чи експерименту. З такою моделлю проводять необхідні досліді та екстраполюють їх результати на оригінал. Моделювання як метод дослідження використовується переважно у тих випадках, коли вивчення об'єкта явища чи процесу в оригіналі з тих чи інших причин неможливе або недоцільне. Моделювання полегшує вивчення об'єкта, забезпечує отримання про нього нових знань (інформації), а також прогнозів про його ймовірний стан у заданих умовах. У криміналістиці використовують мисленнєве, матеріальне та математичне моделювання. Ця специфічна процедура виступає методом не тільки теоретичного пізнання, але й практичної діяльності.

Як окремий вид моделювання розглядають реконструкцію – відновлення початкового вигляду, виду чи стану об'єкта за його залишками (приміром, обличчя людини за виявленим черепом) або іншими (наприклад, письмовими) джерелами.

Серед *математичних методів* слід назвати такі, як вимірювання, обчислення (вирахування), геометрична побудова, теорія ігор, теорія ймовірностей. Варто зазначити, що з-поміж математичних методів найчастіше у криміналістиці використовують вимірювання, яке полягає у порівнянні досліджуваної величини з еталоном і встановленні кількісного співвідношення між ними. Об'єктами вимірювання в криміналістиці виступають:

- 1) властивості об'єкта (розмір, маса, температура, вологість тощо);
- 2) просторові співвідношення (відстань між об'єктами, тривалість і частота процесу чи явища);
- 3) швидкість руху об'єкта (людини, транспортного засобу, тварини).

Обчислення застосовують для встановлення названих вище параметрів або ж у процесі математичного моделювання.

З методом вимірювання тісно пов'язаний також і метод геометричної побудови, без якого неможливо обійтися під час складання планів, схем, графіків тощо, котрі зазвичай є додатками до протоколу процесуальної дії.

Якщо говорити про теорію ігор – «*game theory*», то під нею розуміють: теорію раціональної поведінки людей з неспівпадаючими інтересами; науку про стратегічне мислення; теорію математичних моделей для прийняття оптимальних рішень в умовах конфлікту; розділ прикладної математики, який досліджує моделі прийняття рішень в умовах незбіжності інтересів сторін. Таким чином, спір між сторонами кримінального провадження, за аналогією, також можна порівняти з визначенням конфлікту при прийнятті оптимальних рішень.

У кримінальному провадженні стиснути інформацію про розвиток подій реального світу до моделі теорії ігор з відповідними обрахунками можна за допомогою таблиці (або матриці) рівноваги Неша. Прорахувавши варіанти подій, що можуть розвиватися у різних слідчих ситуаціях, слідчий може розробити стратегію поведінки та впливати її у життя. По суті, це алгоритм прийняття оптимального тактичного рішення у кримінальному провадженні.

Теорія ймовірностей – це розділ математики, що вивчає закономірності випадкових явищ (випадкові події, випадкові

величини, їхні функції, властивості та операції над ними). Математичні моделі в теорії ймовірності описують з деяким ступенем точності випробування, результати яких неоднозначно визначаються умовами випробування. Результатом випробування у теорії ймовірності є подія. Такі події класифікуються на достовірні (правдиві) та неможливі, сумісні та несумісні, еквівалентні (тотожні) та протилежні. Все це з успіхом може використовуватися, наприклад, як під час з'ясування події, що сталася, так і під час побудови та прогнозування слідчих ситуацій.

До кібернетичних методів належать:

- 1) метод комп'ютерного моделювання;
- 2) методи пошуку і автоматизованого опрацювання (введення) інформації (наприклад, автоматизовані інформаційно-пошукові системи, різноманітні бази даних тощо);
- 3) комп'ютерне розпізнавання образів тощо.

Нині доволі активно розглядаються питання використання у криміналістиці і системно-структурних методів та методів науки управління. До речі, методи управління – це способи здійснення управлінських дій щодо персоналу задля досягнення цілей управління виробництвом. Такі методи досить ефективно можуть використовуватися керівниками підрозділів органів досудового розслідування, а також під час планування роботи слідчого загалом чи розслідування якогось конкретного кримінального правопорушення.

2.3. Характеристика спеціальних методів криміналістики

Спеціальні (окремі) методи поділяються на власне криміналістичні методи та методи інших (природничих і технічних) наук, що запозичені та використовуються в криміналістиці для вирішення поставлених перед нею завдань.

Власне криміналістичні методи – це методи, які були створені та обґрунтовані теорією криміналістики і використовуються лише у криміналістиці. Зважаючи на такий підхід, вони поділяються на техніко-криміналістичні та структурно-криміналістичні.

Техніко-криміналістичні методи зазвичай використовуються у сфері криміналістичної техніки, техніко-криміналістичних досліджень (фотографічні – панорамний, пізнавальний, вимірвальний, макроскопічний тощо; трасологічні – фізичні, хімічні та фізико-хімічні методи виявлення відбитків пальців рук; одорологічні методи; методи досліджень у судовій балістиці – скажімо, візування; почеркознавстві, криміналістичної реєстрації тощо). Ці методи базуються на законах природничих і технічних наук.

Структурно-криміналістичні – це методи, які використовуються для побудови в криміналістиці певних структурних систем. До таких структурних систем відносять: криміналістичне версіювання, криміналістичне планування, криміналістичний аналіз, криміналістичне ідентифікування, криміналістичне експериментування, тактичні прийоми проведення СРД тощо.

Криміналістичне версіювання – сукупність методів, які головню базуються на даних логіки для розробки слідчих, розшукових, судових та експертних версій.

Криміналістичне планування – сукупність методів, які використовуються для визначення та координації дій з метою розслідування кримінальних правопорушень.

Криміналістичний аналіз – сукупність методів, спрямованих на з'ясування фактичних даних і конкретних ситуацій та подій на основі збирання та оцінки доказів.

Криміналістичне ідентифікування – сукупність методів, які утворюють окремі методики встановлення тотожності досліджуваних об'єктів.

Криміналістичне експериментування – сукупність методів перевірки чи одержання доказів і проведення експертних досліджень.

У криміналістиці використовується чимало методів інших наук, і дати їх остаточний перелік майже нереально. Ці методи «вводяться» у сферу криміналістики двома шляхами. Перший – це шлях прямого застосування, тобто використання їх без усіяких перетворень. У цьому разі своє значення в криміналістиці вони набувають у силу того, що сприяють вирішенню криміналістичних завдань, використовуються у складі криміналістичних методик різними суб'єктами криміналістичної діяльності.

Другий шлях – це шлях трансформації, творчого пристосування таких методів для потреб криміналістики з урахуванням особливої специфіки об'єкта дослідження чи специфіки завдання, для вирішення якого використовується той чи інший метод. Специфіка об'єкта і завдання його дослідження зумовлюють потребу розробки спеціальної апаратури. З урахуванням цих трьох параметрів (об'єкта, завдання та приладу) створюються спеціальні методики криміналістичних досліджень, особлива криміналістична технологія вирішення пізнавальних завдань, особливі спеціальні криміналістичні методи.

Серед методів інших наук, які використовуються в криміналістиці, щонайперше доцільно назвати:

1) *фізичні, хімічні та фізико-хімічні* (ця група методів має першочергове значення та використовується для аналізу морфології, складу, структури, фізичних та хімічних властивостей об'єктів: люмінесцентний аналіз, хроматографія, молекулярна спектроскопія, парамагнітний резонанс, рентгеноструктурний аналіз);

2) *біологічні* (використовуються для вивчення об'єктів біологічного походження – крові, епідермісу, волосся, частин рослин тощо);

3) *антропологічні та антропометричні* (практичну форму реалізації ця група методів знаходить в ході проведення експертних досліджень, зокрема під час ідентифікації живих осіб та встановлення особи померлого за залишками кісток, у процесі проведення впізнання, опису правопорушника з метою його подальшого розшуку, під час вирішення інших криміналістичних завдань);

4) *соціологічні* (основними методами цієї групи можна назвати анкетування (інтерв'ювання) та опитування. Вони застосовуються для вивчення причин і умов, що сприяють учиненню кримінальних правопорушень, аналізу способів вчинення кримінальних правопорушень, збору інформації про результативність та ефективність тих чи інших прийомів і рекомендацій; для розрахунку інтенсивності вчинення кримінальних правопорушень тим чи іншим способом тощо);

5) *психологічні* (здебільшого використовуються в процесі розробки тактичних прийомів і комбінацій під час проведення СРД).

Питання для самоконтролю

1. Опишіть метод криміналістики та його основний складовий елемент.
2. Назвіть найпоширенішу систему методів криміналістики та головні критерії до різних методів.
3. Охарактеризуйте формально-логічні методи.
4. Охарактеризуйте загальнонаукові методи.
5. Охарактеризуйте техніко-криміналістичні методи.
6. Охарактеризуйте структурно-криміналістичні методи.
7. Перелічіть та коротко охарактеризуйте методи інших наук, що найчастіше застосовуються у криміналістиці.

Тести

1. На скільки груп науковці-криміналісти зазвичай поділяють методи криміналістики:

- а) на дві;
- б) на три;
- в) на чотири;
- г) на п'ять?

2. Що з наведеного не належить до критеріїв оцінки наявних і нових криміналістичних методів:

- а) простота і надійність;
- б) допустимість та ефективність;
- в) науковість і безпечність;
- г) немає правильної відповіді;
- г) усі відповіді правильні?

3. До якої групи методів відносять аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, аналогію та абстрагування:

- а) діалектичних;
- б) філософських;
- в) методологічних;
- г) формально-логічних?

4. Який із наведених методів передбачає дослідження об'єкта чи події шляхом розгляду їх окремих сторін, властивостей або складових (поділ цілого на частини):

- а) аналіз;
- б) синтез;
- в) індукція;
- г) дедукція?

5. Який із наведених методів передбачає пошук подібності між явищами, об'єктами, поняттями і лежить в основі моделювання:

- а) аналіз;
- б) аналогія;
- в) абстрагування;
- г) антологія?

6. Які з названих методів не належать до загальнонаукових методів криміналістики:

- а) чуттєво-раціональні (органолептичні);
- б) кібернетичні;
- в) математичні;
- г) ідентифікаційні?

7. До якої групи методів відносять спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент і моделювання:

- а) математичні методи;
- б) чуттєво-раціональні (органолептичні) методи;
- в) спеціальні методи;
- г) загальнонаукові методи?

8. Назвіть органолептичний (чуттєво-раціональний) метод криміналістики:

- а) кольороподіл;
- б) спостереження;
- в) криміналістичне планування;
- г) абстрагування.

9. Як називається метод, що полягає у цілеспрямованому, планомірному і тривалому сприйнятті якогось об'єкта, явища чи процесу з метою вивчення його властивостей і характерних ознак:

- а) спостереження;
- б) експеримент;
- в) вимірювання;
- г) опис?

10. Як називається метод, за допомогою якого фіксують ознаки об'єкта, що мають значення для дослідження:

- а) спостереження;
- б) опис;
- в) аналіз;
- г) експеримент?

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov>.

2. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

3. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Х.: ВА «Апостиль», 2012. 304 с.

4. Зорин Г. А. Криминалистическая методология Мн.: Амалфея, 2000. 607 с.

5. Криміналістика: підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дурфенюк та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 3-тє вид., перероб. та допов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 948 с.

6. Криміналістика : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. 5-тє вид., перероб. та допов. К. : Ін Юре, 2016. 640 с.

7. Настільна книга слідчого Національної поліції України : практ. посібник / А. В. Дрозд, В. Ю. Дрозд, О. Ю. Дрозд та ін. К.: ЦУЛ, 2017. 480 с.

ФАКТОР РАПТОВОСТІ ТА ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

- 3.1. Поняття фактора раптовості, його зміст і форми прояву.*
- 3.2. Тактика дій слідчого, пов'язана з використанням фактора раптовості.*
- 3.3. Вплив фактора раптовості на повноту і достовірність доказової інформації.*

3.1. Поняття фактора раптовості, його зміст і форми прояву

Терміни «фактор раптовості», «раптовість» і «несподіваність» досить поширені у криміналістичній та кримінальній процесуальній літературі. Зазвичай вони вживаються у зв'язку з вказівкою на ту чи іншу слідчу (розшукову) дію як характеристика моменту її проведення.

Наприклад, «обшук необхідно проводити раптово для такої-то особи» або «допитуваному задається несподіване для нього запитання» тощо.

Часто в науковій літературі вказується, що «раптовість» є запорукою успіху при проведенні слідчої (розшукової) дії, її навіть відносять до одного з принципів її проведення. Нерідко «раптовість» замінюють поняттям «несподіваність», вважаючи їх словами-синонімами, а в поєднанні зі словом «фактор» вважають суттєвою обставиною, яка потребує врахування та використання у слідчій діяльності.

У тлумачному словнику «раптовий» означає «той, який настав несподівано», а «несподіваний» – «той, якого не чекали, який не можна було передбачити».

У криміналістиці фактор (чинник) раптовості розглядається зазвичай у криміналістичній тактиці. З цієї точки зору **раптовість** трактується як *вибір найсприятливішого моменту для застосування тактичного прийому, що характеризується елементом несподіваності для певних учасників кримінального провадження*. В іншому визначенні **раптовість** тлумачиться як *засіб, котрий забезпечує непередбачуваність складу та характеру дій слідчого під час розслідування для протидіючої сторони, що надає йому тактичну ініціативу*. Окремі науковці окреслюють **раптовість** в ході проведення слідчих (розшукових) дій як *несподіване повідомлення вибраної інформації, що створює умови для різкої зміни емоційного стану людини, який неможливо приховати від слідчого*.

Отже, **фактор раптовості** – це складна за змістом тактична рекомендація загального характеру, що полягає у створенні в певний момент на учасника кримінального провадження психологічного впливу шляхом застосування ряду тактичних прийомів, унаслідок чого виникає несподівана (непередбачувана) ситуація, яка може призвести до бажаного для ініціатора результату.

У криміналістиці фактор раптовості доцільно розглядати як суб'єктивне, так і об'єктивне явище. Як про суб'єктивне явище про фактор раптовості говорять тоді, коли він використовується сторонами кримінального провадження (чи то слідчим щодо підозрюваного та його зв'язків, чи то ними щодо слідчого або інших учасників кримінального провадження). Як про об'єктивне явище про фактор раптовості говорять тоді, коли його настання не залежить від волі учасників кримінального провадження.

Використання фактора раптовості передбачає такі основні положення: 1) правові підстави впливу фактора раптовості; 2) мета і цілі використання раптовості; 3) умови впливу раптовістю; 4) об'єкт впливу і його суб'єктивні характеристики; 5) суб'єктивні якості особи, яка використовує фактор раптовості.

Існує **низка принципів**, на яких мають базуватися загальні тактичні положення застосування фактора раптовості: 1) принцип

планування; 2) принцип організаційного забезпечення; 3) принцип етичності; 4) принцип індивідуальності; 5) принцип дотримання таємниці розслідування.

У криміналістичній діяльності, пов'язаній із розслідуванням кримінальних правопорушень, можна виокремити три форми прояву фактора раптовості: 1) раптовість щодо підозрюваного та його оточення; 2) раптовість щодо слідчого; 3) раптовість самої події. Розглянемо ці форми детальніше.

Для підозрюваного раптовими (несподіваними) можуть бути:

1) проведення слідчої (розшукової) дії – взагалі чи саме в цей час;

2) використання того чи іншого тактичного прийому (чи їх сукупності) під час проведення слідчої (розшукової) дії;

3) отримання інформації від слідчого (дознавача) про залучення до процесу доказування осіб, участь яких підозрюваним відкидалася взагалі чи передбачалася, але у більш пізній час;

4) використання слідчим (дознавачем) матеріальних об'єктів-слідів кримінального правопорушення і підозрюваного, результатів експертних досліджень.

Для слідчого (дознавача) раптовими (несподіваними) можуть бути:

1) дії чи поведінка учасників процесу;

2) поява нових обставин, що потребують з боку слідчого швидкого реагування (вирішення). Це може бути нова доказова чи орієнтуюча інформація про подію, зникнення тих чи інших осіб, зміна показань тощо.

Також несподіваною для слідчого (дознавача) може бути зміна процесуального законодавства. Все вказане прямо чи опосередковано впливає на слідчу ситуацію і відображається на плануванні роботи слідчого в ході розслідування кримінального правопорушення.

Розглядаючи зміст дій слідчого (дознавача) в умовах тактичного ризику, криміналісти називають три типи ситуацій, у яких для слідчого може проявитися чинник раптовості:

1) подія відома, для неї відпрацьована програма дій, але не відомий час, коли настануть наслідки цієї події;

2) подія відома у загальних рисах, через це програма дій для неї не розроблена, час настання наслідків події не відомий;

3) час і характер події не відомі. Така ситуація вимагає постійної готовності слідчого і здатності оперативно відреагувати на зміни обстановки.

Раптовість самої події, що підлягає розслідуванню, для всіх або деяких учасників події, несподіваність того, що відбувається, для оточуючих (скажімо, дорожньо-транспортна пригода, грабїж чи розбій для потерпілого, свідків тощо) може суттєво вплинути на повноту запам'ятовування події в цілому чи її окремих деталей, об'єктивність сприйняття події тощо.

Усі вищевказані форми раптовості розраховані на спрацювання певного психологічного механізму, суть якого окреслено далі.

1. Раптовість поведінки сторін у процесі розслідування передбачає вплив однієї людини на іншу. Такий вплив може бути вчинено не тільки за допомогою якоїсь дії, але й бездії. Він може бути фізичним або психічним, правомірним або неправомірним. Щодо правомірного фізичного впливу, то ним, наприклад, може бути затримання підозрюваного. Психічний вплив здійснюється шляхом передавання чи утримання від передачі значимої для адресата інформації. Раптовість означає саме передачу певної інформації різними способами.

2. Вплив на протидіючу слідчому сторону будується з урахуванням її психічного стану в заданий момент. Якщо цією стороною є підозрюваний, то варто мати на увазі, що він постійно перебуває в напруженому стані, з посиленою реакцією на інформацію, що передається від слідчого. Це зумовлюється загрозою бути викритим і бажанням отримати інформацію про дії та наміри слідчого, про наявні у нього докази, про поведінку спільників. Викриття неправди боїться також свідок і потерпілий, які з тих чи інших мотивів приховують від слідчого правду. Їхній психічний стан також характеризується напруженістю та загостреною реакцією на інформацію, що передає слідчий.

Раптові (несподівані) дії слідчого на загальному тлі постійної напруженості можуть різко змінити емоційний стан суб'єкта – як активізувати, так і загальмувати його психічні процеси.

Результатом цього може стати:

- 1) втрата контролю над словами та вчинками;
- 2) фрустрація, внаслідок якої особа «закривається в собі», не реагує на дії та слова слідчого, стає розгубленою, «глухою» до логічних роз'яснень слідчого.

Вказані випадки, своєю чергою, можуть призвести до такого:

а) несподівана для самого суб'єкта реакція – правдива відповідь на поставлене запитання (у разі, коли він не хоче її повідомляти);

б) переосмислення суб'єктом своєї позиції з її зміною у сприятливий для слідства бік;

в) відтермінування реакції суб'єкта з метою вироблення нової осмисленої позиції з намаганням обернути отриману від слідчого інформацію на свою користь.

Як зазначалося вище, чинник раптовості може бути використаний зацікавленою стороною і проти слідчого.

Конфліктний характер більшості слідчих ситуацій здатен викликати у слідчого *тривожність, стурбованість*. Крім того, на окремих етапах розслідування висока напруга в роботі зумовлює *гостре реагування* на несподівані перепони.

Це так само може призвести до:

- 1) розгубленості;
- 2) поспішного прийняття рішення;
- 3) неправильної оцінки ситуації чи отриманої інформації;
- 4) помилкових дій*.

Отже, попри те що фактор раптовості впливає як на слідчого, так і на сторону, що йому протидіє, перший у цьому випадку має перевагу. Слідчий завдяки своїм професійним якостям повинен перебувати в стані постійної готовності до таких умов, а протидіюча йому сторона часто до цього не готова, вона не може передбачити всіх дій слідчого в силу інформаційної невизначеності та слідчої ситуації, що склалася.

* Як справедливо відзначає А. В. Дулов, «очікувана протидія повинна спонукати слідчого до попереднього відпрацювання в собі обережності, уваги до дій та поведінки певного учасника процесу. Ніякі дії останнього не повинні застати зненацька слідчого, що добре підготувався до будь-якої конфліктної ситуації».

3.2. Тактика дій слідчого, пов'язана з використанням фактора раптовості

Аналізу тактики раптовості в діяльності слідчого (дознавача) мусить передувати з'ясування його правомірності, оскільки чимало науковців не тільки сумніваються, а й прямо заперечують законність «тактики раптовості». Особливо багато дискусій виникає з приводу, наприклад, такого тактичного прийому допиту, як постановка запитань, які є несподіваними для допитуваного.

М. С. Строгович вважає, що цей та подібні тактичні прийоми «засновані на упередженому ставленні до допитуваного та на відсутності елементарної поваги до людини, винність якої ще не встановлена і не визнана <...> вони заслуговують рішучого осуду та не повинні схвалюватися чи рекламуватися».

С. Г. Любічев вказує, що «прийоми, засновані на раптовості ... призводять до виникнення у допитуваного стресового стану, позбавляють його можливості швидко зорієнтуватися та призводять до повідомлення відомостей, які в іншій ситуації він намагався б приховати. Недопустимо використовувати раптовість під час впливу на інтелектуальну сферу людини, коли результати слідчої дії залежать від стану психіки особи, здатності оцінювати обставини і давати правильні відповіді на поставлені запитання».

А. М. Васильєв також вважає замаскованим обманом випадки постановки допитуваному раптових запитань. Він пише, що «коли допитуваному раптово, після того як він дав на якесь питання категорично негативну відповідь, знову, через деякий час, несподівано задають те ж саме запитання ... виникають ситуації, коли отримується бажана для слідчого відповідь. При цьому забувають, що подібна обмовка може і не мати ніякого доказового значення, оскільки допитуваний може заявити, що «його не так зрозуміли», «він не зрозумів питання», «він свідомо попався на гачок слідчого, щоб викрити його у нечистій грі».

Як бачимо, аргументи проти застосування фактора раптовості лежать в етичній сфері.

Прибічники іншої точки зору також висловлюють свої аргументи. Р. С. Белкін наголошує, що за чинним процесуальним законодавством законність використання фактора раптовості не викликає ніяких сумнівів, оскільки він не підпадає під жодну з установлених заборон (насильство, погроза чи інші незаконні методи). Крім того, вони є законними та є етичними щодо тих осіб, які зацікавлені давати неправдиві показання.

В. С. Коновалова розмірковує: «На якій підставі раптовість постановки питання як порушення продуманої логіки викладення можна вважати неетичними? Це не хитрість, не пастка, а прояв вибраної позиції, системи правомірних дій для досягнення мети, продумана логіка поведінки у конкретній ситуації спілкування».

А. М. Ларін вказує, що, «враховуючи типовість протидії розслідуванню, теорія кримінального процесу та тактика розслідування дозволяє виокремити наступні умови, що усувають дію вказаних факторів при пошуці та виявленні доказів: а) швидкість розслідування та раптовість проведення слідчих дій; б) обізнаність слідчого про дії та наміри підозрюваного як під час вчинення злочину, так і під час його розслідування; в) слідча таємниця». До цього доцільно додати, що процесуальна вимога своєчасності проведення слідчої дії є умовою швидкого розслідування.

Метою раптовості дій слідчого (дівнавача) є досягнення ефекту їх несподіваності. Несподіваними можуть бути: 1) час дії; 2) місце дії; 3) зміст дії та її результат; 4) учасники дії. Інколи ці компоненти поєднуються. Розглянемо їх детальніше як варіанти використання фактора раптовості.

Несподіваність часу дії. Тактичною метою слідчого (дівнавача) в цьому разі є досягнення несподіваності шляхом вибору такого моменту вчинення певної дії, коли: 1) суб'єкт взагалі не очікує яких-небудь дій з боку слідчого; 2) суб'єкт думає, що такі дії будуть здійснені слідчим пізніше; 3) суб'єкт міркує, що такі дії саме в цей час проводяться не будуть.

Як зазначає В. П. Бахін, «найбільш сприятлива ситуація для використання такого прийому зазвичай складається на початковому етапі розслідування, коли раптовість, як правило, пов'язана зі швидкістю та невідкладністю слідчих дій, а також одночасним їх проведенням стосовно кількох осіб».

Приклад. Підозрюваного затримали у зв'язку з причетністю до вбивства двох зґвалтованих жінок. За фактом одного з кримінальних правопорушень у розпорядженні слідчого були достатні докази. Стосовно іншого їх не було, і пов'язаність проглядалася лише за схожістю способу вчинення самого вбивства. З урахуванням цього на першому допиті слідчий вів розмову виключно тільки про одне вбивство. Вміле використання слідчим наявних доказів призвело до зізнання підозрюваного у цьому кримінальному правопорушенні. Увечері того ж дня, коли підозрюваний заспокоївся у зв'язку з тим, що про друге вбивство його не запитували, та, виходить, про його скоєння ним слідству невідомо, він був запрошений на додатковий допит. Це для нього виявилось настільки несподіваним, що він одразу ж розповів про друге зґвалтування та убивство жінки.

Раптовість також може полягати і у відстроченні того, що очікує допитуваний.

Приклад. У розкраданні майна у великих розмірах підозрювалась група керівників колгоспу. Всі особи, окрім головного бухгалтера, купували коштовні речі, прикраси, розкошували. При порушенні кримінальної справи було прийнято рішення провести одночасний обшук у підозрюваних, допитати їх та обрати запобіжним заходом тримання під вартою, а щодо головного бухгалтера цих заходів не застосовувати. Через кілька днів він був допитаний як свідок. При цьому слідчий радився з ним з приводу порядку ведення фінансово-планового обліку, способів виявлення злочинної діяльності підозрюваних, просив всебічно охарактеризувати їх. Ніяких підозр на адресу самого бухгалтера не висловлювалось, хоча показання інших учасників крадіжки про нього та його роль у скоєнні злочину вже були. Все це створило у нього враження, що слідчому нічого невідомо про його злочинну діяльність. Тому він повернув додому гроші та коштовності, що були набуті злочинним шляхом, які раніше переховував у іншому місці. Коли слідчий прийняв рішення про притягнення його до відповідальності, бухгалтер був затриманий на роботі і доставлений на допит. Одночасно з цим у нього вдома було проведено обшук. Допит у ролі підозрюваного виявився для нього настільки несподіваним, що він одразу визнав свою участь у скоєнні розкрадань.

Також варто зазначити, що несподіваним у часі буде не тільки проведення якоїсь слідчої (розшукової) дії, а й прийняття будь-якого процесуального рішення (приміром, обрання запобіжного заходу).

Приклад. За фактом нестачі матеріальних цінностей на значну суму, що була виявлена під час проведення ревізії, до слідчого для дачі показань був викликаний бухгалтер. Останній, будучи переконаним у тому, що йому вдалося в процесі ревізії обґрунтувати свою непричетність до нестачі, був дуже здивований, коли в тексті постанови про порушення кримінальної справи побачив своє прізвище. Це було настільки несподіваним для бухгалтера, що він на перше ж запитання слідчого дав правдиві показання.

Несподіваність дій слідчого в часі є типовою для низки тактичних комбінацій, особливо в тих випадках, коли реалізуються оперативні матеріали. Це, як правило, характерно для затримання на гарячому. Дія може бути несподіваною, коли суб'єкт, щодо якого вона проводиться, в принципі готовий до чогось подібного, але не знає, коли саме це відбудеться. В цьому разі успіх забезпечується такою поведінкою слідчого, яка створює у суб'єкта уявне враження про відтермінування або взагалі про відмову від проведення зазначеної дії. У таких умовах чинник раптовості дає відповідний позитивний ефект.

Несподіваність місця дії. Найсильніший вплив на злочинця має несподіваність, наприклад, місця затримання на гарячому (з поличним). Раптовість затримання особи в місці, яке йому уявлялося безпечним у силу тих чи інших вжитих ним заходів безпеки, здатна паралізувати його опір і не дати можливості вибудувати систему виправдовувальних аргументів. Психологічний шок викликає у підозрюваного не тільки сам факт затримання, а й те, що його розрахунок на безпечність місця себе не виправдав. Затриманий відчуває гостру потребу отримати інформацію, яким же чином правоохоронним органам стало відомо про це місце, в чому саме виявились його помилки. Першочергове завдання слідчого полягає у тому, щоби вміло використати цей стан затриманого, тактично правильно побудувати допит, який проходитиме після затримання.

Як впливає зі сказаного, несподіваність місця дії часто поєднується з несподіваністю місця її проведення. Таке поєднання типове, коли, скажімо, під час допиту затриманого в кабінеті слідчого проводиться обшук його житла, про що допитуваного ставить до відома слідчий.

Несподіваність самої дії. Варіантами такої тактики слідчого можуть бути:

- 1) несподіване проведення самої слідчої (розшукової) дії;
- 2) несподіваність використання певного тактичного прийому;
- 3) несподіваність пред'явлення об'єктів, що мають значення доказів.

Приклад. Підозрюваний зник і заховався у свого знайомого, про якого, як він гадав, не могло знати слідство. Однак оперативним шляхом це було з'ясовано. Слідчий попрямував до дому приятеля підозрюваного та дочекався на лавці біля під'їзду його появи. Підозрюваний, побачивши слідчого, був настільки здивований, що не лише не спробував втекти, але й усе докладно повідомив про вчинене кримінальне правопорушення.

Несподіваним може бути проведення будь-якої слідчої (розшукової) дії. Під час затримання на гарячому збувальники фальшивих грошей зазвичай заявляють, що гроші виготовили самі та співучасників не мають. Засобом виявлення їхньої неправди є слідчий експеримент, коли підозрюваному пропонують за допомогою наданих пристроїв виготовити фальшиві гроші, що найчастіше виявляє їх нездатність це зробити.

Значний психологічний вплив може викликати і факт допиту особи, яка не очікувала цього, вважаючи, що їй вдалося опинитися поза увагою правоохоронних органів. Це найперше стосується співучасників вчинення кримінального правопорушення, але може зачіпати і свідків чи потерпілих, котрі не бажають із тих чи інших причин розголошення. З останньою обставиною слідчому інколи доводиться мати справу в ході розслідування згвалтувань. Під час несподіваного для таких осіб проведення допиту треба мати на увазі, що він може призвести не до таких результатів, на які очікував слідчий.

Раптовість проведення тактичного прийому обумовлена створенням необхідної ситуації, що сприяє його ефективності.

Найпопулярнішим у слідчій практиці вважається тактичний прийом, пов'язаний із несподіваною постановкою запитань.

У криміналістиці розроблено низку тактичних прийомів, використання яких може сприяти ефективності несподіваного запитання, наприклад, тактичний прийом під умовною назвою «припущення легенди».

Слідчий уважно слухає неправдиві пояснення щодо предмета допиту, створюючи у суб'єкта враження, що вони переконливі. Цей висновок після вільної розповіді супроводжується питаннями, що задає слідчий, характер яких повинен укріпити у допитуваного думку, що його показання призвели до бажаного ефекту. Задоволений досягнутим, допитуваний емоційно розслабляється, і в цей момент слідчий задає йому таке питання, яке свідчить про те, що той помилився у своїх сподіваннях. Природно, що несподіваність такого звернення може бути вирішальною у зміні позиції допитуваного, може підштовхнути його давати правдиві показання.

Іншим тактичним прийомом, який має ту ж мету, називається «**побічний допит**». Спершу слідчий ставить питання, «безпечні» з позиції допитуваного. Коли увагу буде відвернуто, задається несподіване запитання, що стосується основних (головних) обставин події, про яку допитують.

Не менший вплив на допитуваного може вчинити раптове пред'явлення речових доказів чи інших об'єктів, що мають доказове значення. Несподіваність може бути наслідком переконання допитуваного в тому, що ці речі вже не існують, що вони були ним чи на його прохання знищені, що з їх допомогою нічого неможливо доказати (наприклад, підозрюваний після вбивства викинув пістолет у річку, але слідчому вдалося його знайти).

О. Я. Баєв описує тактичний прийом, несподіване використання якого надає змогу досягнути необхідного результату, та називає його «демонстрація можливостей розслідування». Він демонструє можливість (здатність) слідчого:

а) отримати докази, що викривають допитуваного, шляхом проведення відповідних слідчих (розшукових) дій (як-от допитом певних осіб, проведенням оглядів, обшуків тощо);

б) застосувати наукові методи розслідування і провести експертизи.

На підтвердження цього науковець наводить випадок із практики прокурора-криміналіста Е. Б. Межиковського про розкриття двох вбивств.

***Приклад.** Не маючи на момент допиту підозрюваного А. висновків призначених судових експертиз, слідчий вирішив сам вивчити речові докази, а підозрюваного зробити «учасником». Це викликало помітне занепокоєння та напругу з боку підозрюваного. «Ми взяли плац, – пише прокурор, – вилучений під час огляду квартири підозрюваного А., та в його присутності стали уважно оглядати. При цьому звернули увагу на той факт, що в ділянці правої лопатки у матерію глибоко проникла крейда, а в кишені залишилися листки рослинного походження. Показуючи пляму від крейди підозрюваному А., слідчий почав уголос висловлюватися про можливий механізм її утворення. У розмову включився підозрюваний і підтвердив, що він намагався цю пляму вичистити, але йому це не вдалося. Походження плями він пояснив так: повертався додому п'яним і забруднився об стіну в коридорі квартири. Тут же було прийнято рішення отримати зразки крейди з коридора та кімнати квартири підозрюваного. На питання підозрюваного А., нащо це робити, йому пояснили, що зразки крейди з забору, де сталося вбивство, вже взяті, а з його квартири їх ще не відібрали. Після цього підозрюваному пояснили можливості судово-хімічної експертизи, яка здатна визначити, звідки походить крейда на його плаці – з його квартири чи з місця події. Далі слідчий сказав, що виявлені у кишені листки слід зіставити зі зразками листя акації, яка росте неподалік від місця вбивства. Підозрюваний А. запитав: «Для чого це робити?». Йому роз'яснили можливості біологічної експертизи. Демонстрація таких можливостей відіграла неабияку роль – підозрюваний А. змінив свою позицію, зізнався у вбивстві та дав правдиві показання.*

Варіанти використання тактичних прийомів, заснованих на факторі раптовості, різноманітні. Особливо ефективним може бути несподівана участь живого потерпілого, затриманого співучасника чи не відомого підозрюваному очевидця в слідчій (розшуковій) дії, що проводиться в присутності підозрюваного (наприклад, одночасний допит, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент).

Таким чином, вибір тактично правильного моменту для використання фактора раптовості гарантує несподіваність впливу, свідчить про перевагу в інтелектуальному плані слідчого над злочинцем. Саме з такими ситуаціями правоохоронці стикаються в ході розшуку зниклого злочинця, під час організації засідок та затримання на гарячому. Слідчий моделює хід думок підозрюваного та його рішення, ставлячи себе на його місце та уявляючи, як той найімовірніше повівся би в такому випадку.

3.3. Вплив фактора раптовості на повноту і достовірність доказової інформації

Як уже йшлося вище, в процесі розслідування потрібно враховувати можливість впливу фактора раптовості на самого слідчого. Зазначалося, що слідчий повинен перебувати у стані постійної готовності, однак не завжди цього можливо дотриматися. Слідчий під впливом ситуації може вчинити необдуманий вчинок, не знайти правильного рішення, розгубитися і втратити час для відповідних ефективних дій, що в подальшому відіб'ється на результатах розслідування загалом.

Тому зараз доцільно розглянути лише рекомендації загально-го характеру, які розраховані на відносно типові ситуації, для того щоб несподіване зробити очікуваним, тобто передбачуваним.

З цього приводу А. В. Дулов пише: «Обов'язковою для слідчого є попередня побудова мисленнєвої моделі поведінки учасника під час слідчої дії. В ході її побудови беруться до уваги: результати вивчення особи-учасника; обсяг інформації, яким володіє цей учасник; передбачуваний вплив на нього умов і спілкування; інформація, яку буде отримувати особа під час слідчої дії; психічний стан, який може настати в учасника в умовах, що склалися. Прогнозування поведінки учасників слідчої дії – обов'язковий етап психологічної підготовки».

Передбачення може ґрунтуватися на колективному чи особистому досвіді слідчого. Так, досвід слідчої практики може

спонукати його вжити заходів проти ймовірної спроби підозрюваного знищити докази, що пред'являються, оскільки такі випадки траплялися на практиці, або проти спроб напасти на слідчого чи втекти тощо.

Передбачення може бути результатом рефлексії слідчого (дізнавача). В умовах конфліктної ситуації сторони протистояння намагаються думати один за одного, для того щоб передбачити поведінку супротивника і застосувати відповідні заходи протидії.

Таким чином, як резюмує А. Р. Ратінов, «особа, яка вчинила злочин, виходячи з розрахунку можливих способів і прийомів, що застосовуються слідчим, намагається їх утруднити і зробити безрезультатними. Своєю чергою, слідчий виходить із розрахунку можливих способів вчинення та приховування злочину, намагаючись встановити приховувані факти, нейтралізувати протидію заціпленних осіб, забезпечити покарання винного».

Передбачення слідчого може мати інтуїтивний характер. Інтуїтивне передбачення вчинків протидіючої сторони надає змогу слідчому позбавити їх несподіваності і вчасно їх попередити. Воно дає слідчому уявлення про ризикованість своїх дій, а тому уможливорює прийняття заздалегідь заходів для мінімізації тактичного ризику, коли без нього неможливо обійтися.

***Приклад.** Під час проведення одночасного допиту слідчий мусить мати на увазі, що суб'єкт, який дав правдиві показання, може їх змінити, та з огляду на таку «несподіванку» будувати тактику одночасного допиту або ж взагалі від нього відмовитися. В ході проведення слідчого експерименту на місці вчинення кримінального правопорушення за участю підозрюваного слідчий повинен передбачати ймовірність його втечі тощо.*

Раптовими можуть бути не тільки дії сторони, що протидіють слідчому, а й зміни слідчої ситуації, які не пов'язані з такими діями.

На ситуацію нерідко впливає несподівано отримана інформація. Її джерелом може бути:

- 1) будь-яка особа, що є учасником кримінального провадження або ж взагалі до того не була відома слідчому;
- 2) оперативний працівник;
- 3) результати слідчої (розшукової) дії.

Така інформація може вимагати від слідчого:

- висунути нову версію, що змінює напрям розслідування, а також статус осіб-учасників кримінального провадження (наприклад, негайне звільнення з-під варти або навпаки – затримання особи, яка вважалася свідком);

- негайно провести ті чи інші слідчі (розшукові) дії, проведення яких потребує коректування запланованої роботи, оперативного (невідкладного) вирішення виниклих завдань, отримання дозволу процесуального керівника тощо;

- здійснення практично без підготовки складних тактичних операцій із терміновим залученням оперативних працівників, спеціалістів та інших осіб, які раніше не залучалися слідчим і не взаємодіяли з ним.

Здатність до таких «різких поворотів» формується не тільки в процесі професійної підготовки слідчого, але й на практиці, в ході накопичення ним практичного досвіду роботи в аналогічних ситуаціях. Зрештою це стає однією з якостей, що характеризує справжнього професіонала.

Є ще одна форма прояву фактора раптовості, яка може відобразитися на ході розслідування, – неочікуваний зрив запланованих заходів. Такий зрив найчастіше є наслідком технічних або організаційних причин: неявка викликаних свідків (або інших учасників), відсутність транспорту тощо.

У процесі розслідування кримінального правопорушення фактор раптовості впливає не тільки на поведінку, рішення чи дії слідчого (дознавача) та іншої сторони, його вплив треба враховувати, оцінюючи повноту і достовірність доказової інформації, отриманої в результаті проведення слідчих (розшукових) дій.

Ідеться передусім про ту інформацію, яку містять показання учасника чи очевидця кримінального правопорушення. Відомо, що процес формування показань проходить декілька стадій, першу з яких називають «сприйняття». Ця стадія передбачає створення певних уявлень, образів на основі сукупності відчуттів, синтезованих у мисленневих процесах. Говорячи про стадію сприйняття, слід мати на увазі, що у своїх показаннях учасники кримінального провадження дають свідчення не тільки про нерухомі об'єкти, які вони спостерігали. Сприйняття можуть стосуватися динаміки подій, дій

тієї чи іншої особи. Дуже часто об'єктом сприйняття є власні дії особи, яка дає показання.

На повноту та адекватність сприйняття події впливають різні чинники, з-поміж яких одним із найвагоміших вважається **чинник раптовості самої події** для тих або інших суб'єктів, що її сприймають.

Подія може бути несподіваною:

а) для всіх учасників та очевидців події. Така ситуація властива переважно для ДТП, яку можна охарактеризувати не тільки раптовістю, а й швидкоплинністю.

Раптовість у такому випадку і є тим об'єктивним чинником, який суттєво впливає на сприйняття події. Вона сприймається в результаті мимовільної уваги, що стала наслідком дії подразника – самої події чи пов'язаних із нею обставин.

Як зазначає Н. І. Гаврилова, «особливістю мимовільної форми уваги є те, що вона виникає без попереднього свідомого наміру. Чим викликається мимовільна увага і чим вона зазвичай повертає до себе людей? Це незвичайність предмета обстановки, незвичність положення, невідповідність розміру, інтенсивність дратуючого фактора. Викликає мимовільну увагу також і те, що контрастує і не узгоджується з психічним станом людини». Об'єкт уваги при цьому спеціально не обирається, у людини немає наперед поставленої мети (установки), і тому результати мимовільної уваги значно бідніші, ніж запрограмованої, та можуть містити в собі значно більше помилок, неточностей, білих плям.

Також слід враховувати, що подія, яка почалася раптово, не завжди швидкоплинна. Вона може тривати впродовж певного проміжку часу, що призводить до того, що свідок починає усвідомлювати зміст і значення того, що відбувається. В такому разі мимовільне сприйняття поступово перетворюється у цілеспрямовану увагу, підвищує якість сприйняття події в цілому;

б) для потерпілих і очевидців події. Якщо у першому випадку подія була раптовою для всіх учасників, у тому числі підозрюваного, дії якого інколи носять імпульсивний характер, то в цьому випадку він із названого списку виключається.

Типовим прикладом окресленої ситуації є дії оперативних працівників, які ведуть пошук і затримують кишенькових злодіїв. Спостерігаючи за діями підозрюваного суб'єкта, оперативні працівники слідкують за ним від моменту підготовки до моменту замаху на крадіжку;

в) для потерпілих – при відсутності очевидців події.

Така ситуація характерна для грабежів, згвалтувань, хуліганства тощо. Сприйняття події кримінального правопорушення потерпілим залежить від його особистісних психологічних рис особистості та емоційного стану в момент безпосереднього настання події. Особливо негативно на сприйняття події впливає відчуття страху. Воно притупляє пам'ять, знижує волю, перешкоджає правильній оцінці обстановки події. Все це необхідно враховувати під час допиту потерпілих. У такому разі застосовують тактичні прийоми коректування показань, відновлення сприйнятого в їхній пам'яті.

Вплив фактора раптовості на достовірність доказової інформації має ще один прояв, на який потрібно зважати слідчому: **не завжди існує можливість створити умови, за яких реально відтворити фактор раптовості.**

Йдеться насамперед про проведення слідчого експерименту. Типовим прикладом є досліди, які мають на меті визначити можливість вчасно зупинити транспортний засіб, коли раптово на проїжджій частині з'явився пішохід. У такому разі в принципі нереально організувати появу перешкоди – оскільки за законом не можна створювати загрозу для життя і здоров'я її учасників, тому слідчий може отримати лише приблизні висновки.

Вище йшлося про використання фактора раптовості у формі проведення слідчих (розшукових) дій – несподіваних для осіб, котрі, наприклад, протидіють розслідуванню. Тут доцільно поміркувати: **чи варто забезпечувати несподіваність проведення слідчої (розшукової) дії для інших її учасників, окрім тих, що протидіють розслідуванню?** Однозначної відповіді на це питання теж немає.

На нашу думку, можна допустити раптовість лише моменту (часу) проведення слідчої (розшукової) дії, але не факт її проведення. Так, сумлінному учаснику одночасного допиту зовсім не обов'язково знати, в який момент розслідування вона буде

проводитися, але не потрібно від нього приховувати те, що така слідча (розшукова) дія буде проводитися. У деяких випадках навіть треба заздалегідь психологічно підготувати його до проведення одночасного допиту, укріпити його рішучість відстоювати свою позицію. Те ж саме варто сказати і про впізнаючого. В такому разі проведення вказаних слідчих (розшукових) дій для них не буде несподіваним. В ході проведення інших слідчих (розшукових) дій – для добросовісних її учасників, що сприяють встановленню істини, фактор раптовості не викликатиме дезорганізуючого впливу на їх психіку, правдивість та об'єктивність їхніх показань.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття фактора раптовості та його основні положення.
2. Назвіть та охарактеризуйте принципи, на яких базується застосування фактора раптовості.
3. Що з криміналістичної точки зору може бути раптовим для підозрюваного?
4. Що з криміналістичної точки зору може бути раптовим для слідчого (дознавача)?
5. До яких наслідків може призвести спрацювання на суб'єкта фактора раптовості?
6. Назвіть аргументи щодо правомірності чи неправомірності використання фактора раптовості слідчим (дознавачем).
7. Охарактеризуйте компоненти, що можуть бути несподіваними для відповідного учасника кримінального процесу.
8. З'ясуйте вплив фактора раптовості на повноту сприйняття інформації.

Тести

1. Фактор раптовості – це складна за змістом тактична рекомендація, що полягає у створенні в певний момент на учасника кримінального провадження _____, внаслідок

чого виникає несподівана ситуація, яка може призвести до бажаного для ініціатора результату (доповніть визначення):

- а) психологічного впливу шляхом застосування тактичних комбінацій;
- б) психологічного впливу шляхом застосування низки тактичних прийомів;
- в) психічного впливу шляхом застосування тактичних операцій;
- г) фізичного впливу шляхом застосування певних тактичних прийомів.

2. Як у криміналістичній науці трактується фактор раптовості:

- а) як суб'єктивне та об'єктивне явище;
- б) як непереборна сила, що існує суб'єктивно;
- в) як явище, що виникає залежно від слідчої ситуації;
- г) як постійно змінне об'єктивно існуюче явище?

3. На якому з наведених принципів не базуються загальні тактичні положення застосування фактора раптовості:

- а) принцип планування;
- б) принцип організаційного забезпечення;
- в) принцип передбачуваності;
- г) принцип дотримання таємниці розслідування?

4. Що з наведеного не стосується фактора раптовості щодо підозрюваного:

- а) проведення слідчої (розшукової) дії саме в цей час;
- б) отримання інформації про залучення у процес доказування особи, участь якої взагалі відкидалася;
- в) використання слідчим результатів судових експертиз;
- г) зміни в процесуальному законодавстві?

5. Що з наведеного не стосується фактора раптовості щодо слідчого:

- а) поведінка когось із учасників кримінального провадження;
- б) поява нових обставин, що потребують швидкого (термінового) реагування;

- в) зміни в законодавстві;
- г) правильної відповіді немає?

6. Використання фактора раптовості здатне призвести до того, що особа може втратити контроль над словами та вчинками; наслідком цього може стати:

- а) відтермінування реакції суб'єкта з метою вироблення нової осмисленої позиції;
- б) переосмислення суб'єктом своєї позиції з її зміною у сприятливу для слідства сторону;
- в) правдива відповідь на поставлене запитання (у разі якщо суб'єкт не хоче її повідомляти);
- г) правильної відповіді немає.

7. На окремих етапах розслідування висока напруга в роботі обумовлює гостре реагування слідчого на перепони, що несподівано виникають. Це, своєю чергою, не може призвести до:

- а) розгубленості;
- б) прийняття правильного рішення;
- в) неправильної оцінки ситуації;
- г) помилкових дій.

8. Метою раптовості дій слідчого є досягнення ефекту їх несподіваності. Несподіваними можуть бути:

- а) час дії;
- б) місце дії;
- в) учасники дії;
- г) всі відповіді правильні.

9. Якщо суб'єкт взагалі не очікує з боку слідчого будь-яких дій або сподівається, що певні дії будуть здійснені слідчим пізніше, то це називається:

- а) несподіваність часу дії;
- б) несподіваність місця дії;
- в) несподіваність змісту та результату дії;
- г) правильної відповіді немає.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 580-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov>.
2. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
3. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ МВС України від 27.04.2020 р. № 357. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Мінфіну України, Мін'юсту України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
6. Велика українська енциклопедія: у 20 т. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Х. : Право, 2018. 952 с.
7. Гресь Ю. О. Формування технологічного підходу у криміналістичній тактиці : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Одеса, 2017. 255 с.
8. Игнатъев М. Е. Фактор внезапности, его процессуальное и криминалистическое значение для расследования преступлений : монография. М. : Юрлитинформ, 2004. 144 с.
9. Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 3-тє вид., перероб. та допов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 948 с.
10. Плетенець В. М. Можливості використання фактора раптовості в умовах протидії розслідуванню. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. Вип. 3 (90). С. 239–247.
11. Розслідування окремих видів злочинів : навч. посібник / О. О. Алексеев, В. К. Весельський, В. В. Пясковський; за ред. О. О. Алексеева. К. : ЦУД, 2017. 320 с.
12. Савельева М. В. Тактические и практические основы использования фактора внезапности в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Саратов, 2003. 20 с.

КРИМІНАЛІСТИЧНА СИТУАЛОГІЯ

4.1. Поняття, предмет, функції та зміст криміналістичної ситуалогії.

4.2. Зміст і види ситуацій, що вивчаються у криміналістиці.

4.3. Ситуаційне моделювання в криміналістиці.

4.1. Поняття, предмет, функції та зміст криміналістичної ситуалогії

Важливою умовою підвищення ефективності криміналістичних рекомендацій є їх орієнтування на конкретні ситуації, що виникають під час розслідування кримінальних правопорушень. Одним із таких напрямів доречно назвати криміналістичну ситуалогію, яка, базуючись на вже відомих досягненнях, надає можливість інтегрувати криміналістичні знання, сформулювати нові положення та підходи у традиційних розділах науки криміналістики.

З початку 80-х років ХХ ст. криміналісти намагалися інтерпретувати сутність ситуацій вчинення кримінальних правопорушень (це в першу чергу Т. С. Волчецька, Л. Л. Каневський, І. М. Лузгін, М. О. Селіванов, М. П. Яблоков та ін.). Вперше ідею про створення теорії ситуацій висловив Г. Л. Грановський у 1985 р.

Ситуаційний підхід дедалі більше завойовує позиції у різних сферах юридичної науки та практичної діяльності, оскільки він дає змогу встановити зв'язок між різними розділами та вченнями з одного боку, та між рекомендаціями науки і практичної діяль-

ності – з іншого. Криміналістичну ситуалогію в силу своєї універсальності наразі називають одним із найперспективніших напрямів у криміналістиці, оскільки вона допомагає вирішувати як традиційні, так і новітні криміналістичні завдання на принципово новій основі. Оскільки в ході розслідування кримінальних правопорушень слідчий має справу з неабияким розмаїттям криміналістичних ситуацій, їх слід адекватно сприймати, правильно оцінювати, а за потреби і професійно вирішувати. Саме ситуаційний підхід до злочинної діяльності дає можливість здійснити наукову розробку диференційованих методичних рекомендацій, що вказують на специфічні особливості розслідування схожих видів кримінальних правопорушень залежно від різних кримінальних ситуацій: в якому регіоні, в який час, у якій місцевості, приміщенні чи поза їх межами було вчинено кримінальне правопорушення, чи були присутні очевидці.

Для виникнення у криміналістичній науці категорії «криміналістична ситуалогія» існували певні передумови:

- 1) розвиток системи окремих криміналістичних теорій і, як наслідок, встановлення взаємозв'язків між ними;
- 2) ситуаційна природа явищ, що вивчаються криміналістикою;
- 3) подальший розвиток загальної теорії криміналістики;
- 4) розвиток суміжних галузей знань.

На сьогодні **криміналістична ситуалогія – це загальна криміналістична теорія, що являє собою сукупність впорядкованих і систематизованих знань, які описують та пояснюють сутність криміналістичних ситуацій, досліджує їх формування, виникнення та розвиток і озброює методикою діагностики ситуацій та управління ними.**

Основні положення криміналістичної ситуалогії можуть бути використані у таких сферах: 1) у практичній діяльності, пов'язаній із протидією злочинності; 2) у криміналістичній науці; 3) у дидактичних цілях.

У практичній діяльності, пов'язаній із протидією злочинності, положення ситуалогії можуть сприяти:

- моделюванню і реконструкції ситуації та з'ясуванню генези злочинної події;

– моделюванню і подальшій діагностиці наявної слідчої ситуації та в кінцевому результаті керування нею, позаяк найперше слідчий повинен володіти ситуацією та впливати на її розвиток у сприятливому для слідства напрямі;

– визначенню оптимальної стратегії і тактики процесуальних дій і таким чином підвищенню ефективності їх проведення;

– визначенню найбільш ймовірного наслідку ситуації тактичного ризику;

– діагностиці та попередженню конфліктних ситуацій.

У криміналістичній науці ситуаційний підхід сприяє інтеграції рекомендацій криміналістичної техніки, тактики в окремих криміналістичних методиках розслідування. Використання ситуалогії в основних положеннях криміналістичної методики дає змогу знайти перспективні напрями її розвитку. Створення окремих криміналістичних методик у подальшому може піти шляхом опису типових вихідних слідчих ситуацій та визначення слідчо-пошукових (тактичних) завдань із їх вирішення. Крім того, сама постановка проблеми створення єдиного вчення про ситуації в межах криміналістичної науки може стати методологічною основою для формування нових криміналістичних учень і окремих теорій – про кримінальні ситуації, про оперативно-розшукові ситуації, про експертні ситуації, про судові ситуації.

У дидактичних цілях слідчі ситуації з успіхом використовуються і для навчання здобувачів вищої освіти криміналістиці, і для підвищення кваліфікації кадрів органів досудового слідства та дізнання. Моделювання типових і окремих слідчих ситуацій допомагає формувати ситуативне мислення та евристичні навички у вирішенні нетипових слідчих завдань.

Предметом криміналістичної ситуалогії є закономірності об'єктивної дійсності, що пов'язані з ситуаціями, які вивчаються криміналістикою. Він включає в себе:

- 1) закономірності утворення ситуації;
- 2) закономірності зв'язків між її елементами;
- 3) закономірності зв'язків між ситуаціями різної природи (наприклад, між вихідною слідчою ситуацією та післякримінальною);

- 4) повторюваність процесів виникнення типових ситуацій;

5) обумовленість рішень, які приймає слідчий, наявною слідчою ситуацією;

6) обумовленість побудови інформаційної моделі події, що розслідується, на основі дослідження моделей кримінальних ситуацій;

7) обумовленість окремих криміналістичних методик вихідними слідчими ситуаціями;

8) обумовленість створення криміналістичних характеристик окремих видів кримінальних правопорушень на основі типових моделей криміналістичних ситуацій кримінального правопорушення цього виду.

Об'єктом вивчення криміналістичної ситуації є вся множина ситуацій, які мають стосунок до предмета криміналістичної науки. Також до об'єкта її вивчення відносять структурні елементи ситуації, що являють собою факти, відносини, процеси і явища, які виникають у кримінальному середовищі чи кримінальному судочинстві, котрі у своїй сукупності й утворюють слідчу ситуацію.

Структуру криміналістичної ситуації складають такі елементи:

1) поняття ситуації, адаптоване до сфери кримінального судочинства;

2) певні структури ситуацій;

3) алгоритми трансформації несприятливих для розслідування ситуацій у сприятливі;

4) методичні основи ретроспективного моделювання криміналістичних ситуацій;

5) суб'єктивні та об'єктивні фактори, що визначають динаміку ситуації;

6) визначення ролі та місця ситуативного підходу у криміналістичній техніці, тактиці та методиці;

7) визначення основних напрямів і специфіки застосування ситуаційного моделювання в криміналістичній дидактиці.

Криміналістична ситуація виконує такі функції: інформаційну, евристичну, пояснювальну, прикладну та прогностичну.

Інформаційна функція передбачає узагальнений опис, систематизацію інформації про елементи криміналістичної ситуації,

їх взаємозв'язок, місце в системі криміналістичної науки, зовнішні зв'язки, перспективи розвитку. Такий опис представлений у формі понять, правил, законів, містить інформацію про принципи і завдання ситуалогії, її об'єкти і класифікаційні одиниці, підходи і процедури діяльності з пізнання і моделювання ситуацій, напрямки використання отриманих результатів і їхні перспективи.

Евристична функція полягає в тому, що криміналістична ситуалогія не просто констатує факти та описує емпіричний матеріал, а й ставить своїм завданням отримання нових знань: оригінальних за змістом ідей, концепцій, підходів, принципів, методів і рішень. Все це дає змогу створити принципово нову систему знань у сфері ситуаційного підходу на криміналістичній основі, визначити її потенційні можливості і перспективи подальшого розвитку.

Завданням будь-якої наукової теорії, зокрема криміналістичної ситуалогії, є не тільки опис, а й змістове **роз'яснення** відображуваного нею об'єкта зі всіма характерними для нього ознаками, у всіх взаємозв'язках та взаємообумовленостях.

Практична функція криміналістичної ситуалогії криється в тому, що її наукові положення мають бути спрямовані на їх ефективну реалізацію у практичній діяльності. Впровадження її результатів у слідчі практики, наукові дослідження, педагогічну діяльність є інструментом оптимізації вказаних видів діяльності.

Прогностична функція полягає в тому, що дослідження та опис теорією свого об'єкта на певному етапі розвитку науки поєднується з вказівкою на її перспективи, з виявленням тенденцій подальшого розвитку наукового знання в межах заданої теорії і пов'язаних із нею науково-практичних систем. Криміналістична ситуалогія визначає напрями і форми подальшого вивчення різних видів ситуацій і очікуваних перспектив розвитку криміналістичного знання в цілому.

Основними термінами криміналістичної ситуалогії є: ситуація, суб'єкт ситуації, модель ситуації, проблемна ситуація, кримінальна ситуація, слідча ситуація, ситуаційний аналіз, діагностика ситуації, ситуаційне управління, вирішення ситуації, формалізований опис ситуації тощо.

4.2. Зміст і види ситуацій, що вивчаються у криміналістиці

Об'єктом криміналістичної ситуалогії, як зазначалося вище, назагал є ситуації. Тож розглянемо його детальніше.

У будь-якій сфері людської діяльності об'єктивно складається певна сукупність фактичних обставин, між якими існує причинний, часовий, просторовий чи інший зв'язок і які в силу цього зв'язку утворюють цілісну систему елементів, яку називають ситуацією.

Термін «ситуація» трактується як сукупність умов та обставин, що створюють ті чи інші відносини, обстановку, стан; система зовнішніх щодо суб'єкта умов, які спонукають та опосередковують його активність.

У прикладному аспекті ситуація – це сукупність умов і обставин, що оцінюється суб'єктом для прийняття рішення щодо її оптимальної трансформації.

У пізнавальному аспекті ситуація – це стан її компонентів у конкретно визначений момент (зріз) часу.

Для всіх ситуацій характерні такі дві якості, як *конкретність* і *повторюваність*.

Конкретність означає, що ситуація існує в конкретно визначених просторово-часових межах. Вона може як бути обмежена невеликим простором і тривати декілька секунд, так і включати велику територію, зберігаючись довгий період часу.

Щодо **повторюваності** ситуацій, то варто зауважити, що повна повторюваність ситуації у всіх її рисах та особливостях – явище практично неможливе. Навіть при абсолютно повному повторі стану всіх компонентів ситуації обов'язково змінюється її часовий фактор. Тобто тут ідеться про повторення основних, загальних рис ситуації на якісно зміненій основі та в іншій обстановці. На такій основі суб'єкт, так би мовити, входить у нову ситуацію, одночасно перетворюючи її в ситуацію вже відому та легко вирішувану.

Часовий і просторовий параметри в структурі ситуацій займають особливе місце, оскільки існування жодного з елементів

ситуації немислиме поза певними часом та простором. Встановлення часових співвідношень допомагає об'єднати розрізнені компоненти в систему (ситуацію).

Велика кількість ситуацій складається під впливом різних соціальних чинників, в результаті тих чи інших відносин між суб'єктами. Також можливі й інші шляхи утворення ситуацій, наприклад, унаслідок дій сил природи, що викликають стихійні лиха.

Окрім просторово-часових характеристик ситуації, особлива роль серед її компонентів належить суб'єкту, який здатний своїми діями трансформувати наявну ситуацію у якісно нову. У тій чи іншій ситуації людина ніколи не опиняється випадково, до цього її підводить весь ланцюг попередніх ситуацій, що розвиваються. Крім того, і самі ситуації постійно впливають на особу, пропонуючи їй для вибору ті чи інші варіанти поведінки. Ситуація, переломлюючись через психіку суб'єкта, проковує його здійснити той чи інший вчинок залежно від соціальних установок особи, а також від низки біологічних та психологічних чинників. Тут навіть існує закономірність: що складніша ситуація, то складніший механізм такої взаємодії. У кінцевому підсумку і вчинення кримінального правопорушення – це результат взаємодії зовнішніх факторів із внутрішніми якостями людини.

Потрапляння особи в ту чи іншу ситуацію може залежати від різних причин, зокрема, приміром, від її схильностей, поглядів та інтересів. Саме тому особи з асоціальною спрямованістю можуть ініціювати кримінальні ситуації чи нерідко самі намагаються потрапити у ті криміногенні ситуації, в яких вони можуть розраховувати на задоволення своїх потреб.

Таким чином, до об'єктів вивчення криміналістичної ситуації слід віднести такі три групи:

- 1) ситуації системи «кримінальне правопорушення» (або ситуації кримінальної діяльності);
- 2) ситуації у практиці протидії злочинності (або ситуації криміналістичної діяльності);
- 3) ситуації, що виникають у самій науці криміналістиці.

Вищевказані ситуації доцільно розглядати в генезі їхнього розвитку, виокремлюючи етапи та періоди їх виникнення.

I етап – безкримінальний.

Будь-яка кримінальна подія впливає з ланцюжка простих життєвих ситуацій, що безперервно змінюють одна одну. У переважній своїй більшості вони представлені багатоманітністю соціальних ситуацій. Існування соціального суб'єкта можна розглядати як безперервний ланцюг різних соціальних ситуацій, які змінюють одна одну і які він або створює цілеспрямовано сам, або залучається (втягується) до них з тих чи інших причин. У ролі юридично значимих соціальних ситуацій традиційно розглядаються ті з них, що зачіпають суспільні блага та цінності, які охороняються законом.

При появі криміногенних факторів соціальна ситуація може трансформуватися в криміногенну, яка доволі часто передуює вчиненню кримінального правопорушення, реально містить в собі умови та обставини, сприятливі для реалізації протизаконних намірів.

II етап – кримінальний.

Розвиток не будь-якої соціальної чи криміногенної ситуації призводить до перетворення її в кримінальну (ситуацію вчинення кримінального правопорушення). Для виникнення кримінальних ситуацій необхідно, аби в попередніх ситуаціях почав здійснювати протиправні дії якийсь суб'єкт, що переслідує протиправні цілі. Дії такого суб'єкта відкривають серію кримінальних ситуацій, які становлять собою систему передкримінальних, власне кримінальних та посткримінальних ситуацій.

III етап – криміналістичний (етап пошуково-пізнавальної діяльності).

У разі виявлення ознак кримінального правопорушення компетентними органами виникає низка ситуацій криміналістичної сфери. Виняток тут становлять лише латентні кримінальні правопорушення, в яких на зміну посткримінальним ситуаціям приходять знову соціальні (життєві) ситуації. До числа криміналістичних ситуацій відносять слідчу, оперативно-розшукову, експертну та судову ситуації.

IV етап – наукового криміналістичного дослідження (етап створення окремих методик та рекомендацій).

Розглянемо детальніше ситуації кримінальної та криміналістичної діяльності.

Ситуації кримінальної діяльності

Оскільки на момент досудового розслідування кримінальне правопорушення у переважній більшості випадків уже не існує в реальній дійсності, з метою його пізнання слідчий на основі інформації, наявної про кримінальне правопорушення, вибудовує у своїй свідомості інформаційну модель події, яка розслідується. Будь-яке кримінальне правопорушення, маючи ситуаційну природу, розвивається у просторі та часі, тому для успішної мисленнєвої реконструкції усіх деталей протиправної події потрібно грамотно і адекватно відтворити всі її складові.

Залежно від наявної вихідної інформації про кримінальне правопорушення його можна моделювати послідовно, відштовхуючись від передкримінальної ситуації, вибудовуючи ситуації в їх часовій послідовності, або, взявши за основу посткримінальну ситуацію, мисленнєво реконструювати подію нібито назад у часі за типом «зворотного розкручування події».

Кримінальна ситуація – це сукупність матеріальних і соціально-психологічних умов, що утворюються внаслідок індивідуального компонування елементів протиправної діяльності в тих просторово-часових межах, у яких вона здійснюється суб'єктом кримінального правопорушення.

Теоретично описану ситуацію можна уявити у вигляді сукупності таких елементів, як: 1) суб'єкт; 2) об'єкт кримінального правопорушення; 3) інші учасники; 4) діяльнісна сторона (дії злочинця та потерпілого); 5) мотиви, цілі і результат протиправних дій; 6) час, місце та обстановка вчинення кримінального правопорушення.

Кожній кримінальній ситуації майже завжди передують ситуації криміногенна. Щоб остання стала кримінальною, як уже говорилося вище, в ній повинен почати діяти суб'єкт, який переслідує протиправні цілі чи тільки має асоціальні установки.

Таким чином, у кримінальних ситуаціях слід виокремлювати самостійні та водночас об'єктивно взаємопов'язані ланцюги: а) передкримінальні ситуації; б) власне кримінальні ситуації; в) посткримінальні ситуації.

Передкримінальна ситуація – це система умов та обставин, місця і часу, характер взаємовідносин суб'єкта і об'єкта кримінального правопорушення, що детермінують спосіб його вчинення. Передкримінальна ситуація може бути як сприятливою, так і несприятливою для суб'єкта кримінального правопорушення. У разі її несприятливості суб'єкт може: 1) відмовитися (взагалі) від вчинення кримінального правопорушення і чекати сприятливого моменту; 2) сам створити зручну для себе ситуацію та вчинити кримінальне правопорушення.

Таким чином, **передкримінальні ситуації** поділяються на:

- 1) *криміногенні*;
- 2) *нейтральні* щодо можливості реалізувати в них протиправні наміри;
- 3) *несприятливі* для вчинення в них кримінальних правопорушень.

Власне кримінальна ситуація – це система умов та обставин, які склалися і в яких реалізується протиправний задум суб'єкта. В цій ситуації злочинець вчиняє дії, безпосередньо спрямовані на досягнення протиправного результату. Ці дії власне і становлять об'єктивну сторону кримінального правопорушення.

У **посткримінальних ситуаціях** відбувається розвиток подій після вчинення кримінального правопорушення. До них відносять умови, в яких здійснювалося знищення чи приховування слідів кримінального правопорушення, реалізуються інші способи ухилення суб'єктів кримінального правопорушення від кримінальної відповідальності. Посткримінальні ситуації завершують ланцюг ситуацій кримінальної діяльності, за якою у більшості випадків слідує система ситуацій сфери кримінального судочинства.

Ситуації криміналістичної діяльності

Так само як і кримінальна, криміналістична діяльність може бути розглянута з точки зору ситуаційного підходу. Досудовому

розслідуванню притаманна ситуаційність, адже для нього є типовою зміна ситуацій, що обумовлено багатьма факторами: 1) специфікою самого кримінального правопорушення; 2) наслідками кримінального правопорушення; 3) наявністю доказової інформації; 4) умовами, в яких проводиться розслідування, тощо. Більшість науковців такі фактори, які впливають на формування ситуації криміналістичної діяльності, відносять або до об'єктивних, або до суб'єктивних. Зазвичай наукові джерела такі ситуації іменують «слідчими ситуаціями».

Об'єктивними факторами (чинниками) називають такі:

- наявність і характер доказової та орієнтуючої інформації, яка є у розпорядженні слідчого;
- наявність і стійкість існування ще не використаних джерел доказової інформації та надійних каналів походження орієнтуючої інформації;
- інтенсивність процесів зникнення доказів і сила чинників, які впливають на ці процеси;
- наявність у певний момент у розпорядженні слідчого, органу дізнання необхідних сил, засобів, часу і можливість їх оптимального використання;
- існуюча на цей момент кримінально-правова оцінка розслідуваної події.

Суб'єктивними факторами (чинниками), що впливають на слідчу ситуацію, є:

- психологічний стан осіб, які фігурують у розслідуваному провадженні;
- психологічний стан слідчого, рівень його знань і вмій, практичний досвід, здатність приймати і реалізовувати рішення в екстремальних умовах;
- протидія встановленню істини з боку злочинця та його зв'язків, а іноді й потерпілого та свідків;
- сприятливий (безконфліктний) перебіг розслідування;
- зусилля слідчого, спрямовані на зміну слідчої ситуації в бажану сторону;
- наслідки помилкових дій слідчого, оперативного працівника, спеціаліста чи експерта;
- наслідки розголошення даних досудового розслідування;

– непередбачені дії потерпілого або осіб, не причетних до розслідуваної події.

Залежно від суб'єкта, який зобов'язаний оцінювати й вирішувати ту чи іншу ситуацію, можна виокремити слідчу, прокурорську, оперативно-розшукову, експертну та судову ситуації.

Р. С. Белкін (візьмемо його думку за основу) наводить такі компоненти слідчої ситуації:

1) *інформаційний* (поінформованість слідчого про обставини кримінального правопорушення, можливі докази, можливості щодо їх виявлення та експертного дослідження, місця приховування шуканого; поінформованість осіб, які протидіють, щодо процесу розслідування);

2) *психологічний* (результат конфлікту між слідчим та протидіючими особами, прояв психологічних якостей слідчого, інших осіб, котрі є учасниками кримінального провадження);

3) *процесуально-тактичний* (стан провадження, наявні докази, їхні джерела, можливість обрання запобіжного заходу, ізоляція один від одного співучасників кримінального правопорушення, можливість провести певну процесуальну дію тощо);

4) *матеріального та організаційно-технічного характеру* (наявність засобів комунікації, доступ до необхідних інформаційних систем і баз даних, можливість маневрувати наявними силами та засобами).

Поміж криміналістів існують й інші погляди щодо наведеного. Так, І. М. Лузгін включає у слідчу ситуацію такі компоненти: а) інформацію про подію, яка містить ознаки злочину, і про осіб, причетних до цієї події; б) об'єктивні умови, які характеризують процес отримання цієї інформації (місце, час, кліматичні умови, використання науково-технічних засобів та ін.); в) сили і засоби, які є у розпорядженні слідчого; г) позицію підозрюваного, потерпілого, свідка, результати їх протидії встановленню істини; г) контакти слідчого з оперативними працівниками, різними спеціалістами; д) інші чинники, які є перепорою чи сприяють успішному вирішенню криміналістичних завдань.

В. О. Образцов до змісту слідчої ситуації відносить інформаційні, криміналістичні, психологічні, матеріально-технічні, кадрові та правові компоненти.

А. І. Святненко розглядає слідчу ситуацію як сукупність інформаційно-логічних, тактико-психологічних, тактико-управлінських та організаційних складових. Саме така структурна схема, на його думку, об'єднує в єдине ціле різнопланові характеристики процесу розслідування, які у своїй сукупності дають повне уявлення про специфічність обстановки, що склалася у певний момент.

До основних методико-криміналістичних властивостей і функцій слідчої ситуації доцільно віднести таке (В. В. Тіщенко):

1) конкретна слідча ситуація створюється завдяки наявній у певний момент криміналістично-значимій інформації про подію загалом, її окремі обставини, про особистість злочинця;

2) оцінюючи слідчу ситуацію, потрібно брати до уваги характер джерел інформації (живі люди, трупи, речі, сліди), а також час, що минув з моменту вчинення злочину і до моменту надходження повідомлення про цей злочин;

3) сукупність наявної інформації повинна виводити на постановку певних завдань, на зміст слідчих версій і на систему слідчих і оперативно-розшукових дій, що здійснюються у певній послідовності за розробленою програмою розслідування;

4) потрібно враховувати, що слідча ситуація – явище динамічне і тому вимагає її постійного аналізу й коректування версій і завдань, що ставляться, а отже, і програм розслідування;

5) особливе методичне значення має виділення слідчих ситуацій на початку розслідування, коли визначається його загальний напрямок, а також після закінчення невідкладних процесуальних дій, коли підсумовується вся отримана на початковому етапі розслідування інформація та визначаються завдання повного розкриття кримінального правопорушення.

4.3. Ситуаційне моделювання в криміналістиці

Рекомендації щодо використання моделювання у слідчій практиці були закладені в роботах засновника науки криміналістики Ганса Гросса, а також містяться у працях В. Громова та

І. Якімова. Вони, ще не вживаючи терміни «модель» і «моделювання», рекомендували слідчим відтворювати під час розслідування мисленнєву картину події, що сталася, та використовувати її для пошуку винних.

Сам термін «модель» у криміналістичній науці почав широко застосовуватися з початку 80-х років ХХ ст. завдяки роботам І. М. Лузгіна та з розвитком криміналістичної методології та кібернетики.

Унаслідок установалення поглядів на моделювання сформувалася думка, що «під моделлю слід розуміти таку мисленнєво представлену чи матеріально реалізовану систему, яка, відображаючи чи відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що його вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт». Керуючи слідчою ситуацією, слідчий практично завжди попередньо формує уявну модель власних дій. Побудова та використання подібних моделей не тільки виступають у практиці розслідування своєрідною гарантією результативності реалізації криміналістичних алгоритмів і програм, а й істотно знижують невиправдані інтелектуальні витрати слідчого.

Варто вказати, що більшість криміналістичних рекомендацій, які з'явилися на початковому етапі розробки методу моделювання, досі не втратили своєї актуальності. Однак підвищений інтерес до наукового осмислення моделювання призвів до того, що в криміналістиці моделями почали називати і версію, і ситуацію, і план, і програму тощо. Усе це спричинилося до того, що в окремих працях визначення моделі й моделювання стали розпливчастими, а критерії застосування самого методу невизначеними. Іншою крайністю виявилися спроби представити моделювання як чи не єдиним засобом пізнання істини в ході розслідування кримінальних правопорушень.

З огляду на результати досліджень криміналістів, можна стверджувати, що метод моделювання фактично застосовується в багатьох сферах діяльності слідчого, однією з яких є управління слідчою ситуацією. Виступаючи як об'єкт моделювання після комплексу взаємопов'язаних перетворень, цей процес постає перед слідчим у вигляді уявної або наочної моделі. З одного боку, пише Т. С. Волчецька, це виглядає як втілення його професійних ідей,

з іншого – є засобом реалізації поставленої мети, оскільки «модель одночасно враховує мету і гарантує її реалізацію».

Метод моделювання досить ефективно може бути використаний у слідчій практиці для вирішення цілого ряду найрізноманітніших криміналістичних завдань. Однак його застосування доцільне лише в певних, суворо визначених випадках, а саме:

1) коли об'єкт пізнання існував у минулому і його вже немає на момент дослідження;

2) коли об'єкт пізнання, можливо, буде існувати у майбутньому;

3) коли об'єкт реально існує на момент дослідження, однак він досить складний або недоступний для пізнання;

4) у тих випадках, коли процес пізнання протікає чи дуже швидко, чи навпаки – дуже повільно.

Універсальність методу моделювання здатна забезпечити вирішення низки криміналістичних завдань: 1) завдання евристичного та пізнавального характеру; 2) завдання, що стосуються процесу організації та управління розслідуванням кримінального правопорушення, при вирішенні яких моделі виконують організаційно-управлінську, ретроспективну чи прогностичну функції; 3) завдання науково-дослідного характеру (узагальнення слідчої, експертної, судової практики); 4) завдання дидактичного характеру (навчально-педагогічного).

Важливою складовою моделювання є побудова моделі ситуацій, у яких здійснюється діяльність із розслідування кримінальних правопорушень. У процесі розслідування конкретного кримінального правопорушення слідчий (дознавач):

а) мисленнєво поетапно «відтворює» ситуацію вчинення всього кримінального правопорушення (кримінальну ситуацію);

б) періодично осмислює та аналізує ситуацію розслідування, що виникає (слідчу ситуацію), оскільки на основі її оцінки приймає відповідні процесуальні і тактичні рішення.

Виконуючи репродуктивну (відновлювальну) діяльність, слідчий (дознавач) оперує двома потоками інформації:

1) інформацією, яку він дізнається щодо конкретної ситуації;

2) раніше сформованими у нього поняттями, уявленнями, знаннями.

Виконання слідчим продуктивної діяльності, тобто отримання нового знання, здійснюється, як правило, шляхом мисленнєвого комбінування елементами ситуації, їх нової компоновки, виявлення додаткових зв'язків. Відомо, що просте механічне накопичення інформації про ситуацію ніколи не породжує нового знання, для його отримання потрібна ще активна обробка і систематизація отриманих рішень.

Вся система моделювання у світлі ситуаційного підходу приходить у рух лише після постановки слідчим питання: «Що буде, якщо мною буде зроблено те ... – то ...?» Всі елементи уявної моделі приходять в рух з моменту запуску сценарію й видають набір можливих альтернативних дій. Вибір найоптимальніших із них залишається за слідчим. Це особливо ефективно в умовах невизначеності криміналістичних завдань, багатозначності тактичних рішень і такої, що практично не піддається алгоритмізації, оцінки критерію переваги одного рішення над іншим.

Так, мисленнєве комбінування, зіставлення і протиставлення елементів кримінальної ситуації допомагає в пошуку несподіваних аспектів вирішуваної проблеми. У таких випадках вагому роль відіграє фантазія слідчого. Як стверджують психологи, взаємодія фантазії та думки може привести до народження інсайту – несподіваної здогадки, просвітління.

Вдаючись до ситуаційного моделювання різних ситуацій, можна використати такі його варіанти:

1) **метод проблемного моделювання**, заснований на оцінці тенденцій зміни змодельованої ситуації;

2) **метод цільової імітації** – входження в образ іншої людини (слідчий ставить себе на місце іншої людини і намагається глянути на ситуацію її очима);

3) **метод мозкового штурму** – творче обговорення проблеми, що передбачає генерування ідей і більш точну оцінку ситуації.

Назагал процедуру моделювання можна звести до таких етапів:

- 1) постановка проблеми, визначення завдань моделювання;
- 2) створення адекватної моделі оригіналу з необхідною для дослідження формалізацією;
- 3) дослідження моделі, проведення експериментів чи абстрагування від несуттєвих для дослідження обставин;
- 4) отримання нового знання;

5) врахування динамічних факторів, що можуть впливати на результат;

6) визначення низки альтернативних рішень із управління ситуацією;

7) «програвання» рішень на моделі та вибору оптимального.

У функціонуванні ситуаційних моделей доцільно виокремити два основні логічні блоки-етапи. *На першому етапі* слідчий збирає і накопичує інформацію про об'єкт, який підлягає моделюванню, будує модель узагальненої ситуації, встановлює закономірності її функціонування. *На другому етапі* здійснюється вироблення рішень щодо управління ситуацією.

Особливо цінне практичне значення має створення багатоваріантних ситуаційних моделей як перспективної, так і ретроспективної спрямованості. Багатоваріантне моделювання дає слідчому «пошукове поле», на якому відбувається багатоваріантний вибір: наприклад, обрання того чи іншого тактичного прийому, використання тієї чи іншої типової версії. Багатоваріантне моделювання постійно викликає потребу обирати, порівнювати, шукати альтернативу, знаходити кращі рішення і засоби їх реалізації.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття криміналістичної ситуалогії та основні сфери її використання.

2. Охарактеризуйте об'єкти і предмети вивчення криміналістичної ситуалогії.

3. Перелічіть функції, які виконує криміналістична ситуалогія.

4. Назвіть та охарактеризуйте якості, властиві для всіх ситуацій.

5. Опишіть етапи розвитку ситуацій з криміналістичної точки зору.

6. З'ясуйте суть кримінальної ситуації та назвіть її взаємопов'язані елементи.

7. Охарактеризуйте ситуації криміналістичної діяльності та наведіть їх класифікацію.

8. Назвіть етапи та варіанти ситуаційного моделювання.

Тести

1. Що з наведеного не пов'язане з виникненням у криміналістичній науці такої категорії, як «криміналістична ситуалогія»:

- а) ситуаційна природа явищ, що вивчаються криміналістикою;
- б) розвиток загальної теорії криміналістики;
- в) розвиток кримінального процесуального законодавства;
- г) розвиток суміжних із криміналістикою галузей знань?

2. Криміналістична ситуалогія – це загальна криміналістична теорія, що являє собою, які описують та пояснюють сутність криміналістичних ситуацій, досліджує їх формування, виникнення та розвиток і озброює методикою діагностики ситуацій та управління ними (доповніть визначення):

- а) сукупність загальних та окремих криміналістичних теорій;
- б) сукупність впорядкованих і систематизованих знань;
- в) сукупність визначених законодавством принципів;
- г) сукупність тактичних засобів, прийомів та рекомендацій.

3. Що з наведеного нижче не стосується використання положень криміналістичної ситуалогії у практичній діяльності:

- а) інтеграція рекомендацій криміналістичної техніки, тактики в окремих криміналістичних методиках розслідування;
- б) моделювання і реконструкція ситуації та з'ясування генези злочинної події;
- в) визначення оптимальної стратегії і тактики процесуальних дій і, отже, підвищення ефективності їх проведення;
- г) діагностика та попередження конфліктних ситуацій?

4. Якщо знання про криміналістичні ситуації застосовуються для навчання, то це означає використання криміналістичної ситуалогії у:

- а) криміналістичній науці;
- б) практичній діяльності;

- в) науково-методичних розробках;
- г) дидактичних цілях.

5. Що з наведеного не стосується предмета криміналістичної ситуалогії:

- а) повторюваність процесів виникнення типових ситуацій;
- б) закономірності утворення ситуації;
- в) закономірності зв'язків між елементами ситуації;
- г) закономірності зв'язків між версіями різної природи?

6. Який із наведених елементів не входить до структури криміналістичної ситуалогії:

- а) алгоритми трансформації несприятливих для розслідування ситуацій у сприятливі;
- б) суб'єктивні та об'єктивні фактори, що визначають динаміку розслідування;
- в) методичні основи ретроспективного моделювання криміналістичних ситуацій;
- г) поняття ситуації, адаптованої до сфери кримінального судочинства?

7. Яку з наведених функцій криміналістична ситуалогія не виконує:

- а) наукову;
- б) інформаційну;
- в) пояснювальну;
- г) прогностичну?

8. Функція, яка передбачає узагальнений опис, систематизацію інформації про елементи криміналістичної ситуалогії, їх взаємозв'язок, місце в системі криміналістичної науки, називається:

- а) прогностичною;
- б) інформаційною;
- в) роз'яснювальною;
- г) практичною.

9. Функція, яка полягає в тому, що криміналістична ситуація не просто констатує факти та описує емпіричний матеріал, а й ставить своїм завданням отримання нових знань, називається:

- а) евристичною;
- б) практичною;
- в) прогностичною;
- г) інформаційною.

10. Функція, яка полягає в тому, що положення криміналістичної ситуації мають бути спрямовані на їх ефективну реалізацію у практичній діяльності, називається:

- а) прогностичною;
- б) роз'яснювальною;
- в) практичною;
- г) евристичною.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov>.

2. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.

3. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : Наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

4. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ МВС України від 27.04.2020 р. № 357. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

5. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Мінфіну України, Мін'юсту України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия: монография / под ред. Н. П. Яблокова. М.; Калининград : Калинин. ун-т, 1997. 248 с.

7. Волчецкая Т. С. Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности : учеб. пособие. Калининград : Калинин. ун-т, 1999. 74 с.

8. Гресь Ю.О. Формування технологічного підходу у криміналістичній тактиці : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2017. 255 с.

9. Криміналістика: підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Духенюк та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 3-тє вид., перероб. та допов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 948 с.

10. Розслідування окремих видів злочинів : навч. посібник / О. О. Алексєєв, В. К. Весельський, В. В. Пясковський; за ред. О. О. Алексєєва. К. : ЦУЛ, 2017. 320 с.

ПРОТИДІЯ РОЗСЛІДУВАННЮ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ І ШЛЯХИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

- 5.1. Поняття, зміст і суб'єкти протидії розслідуванню.*
- 5.2. Протидія розслідуванню у формі приховування кримінального правопорушення, його наслідків та причетних до нього осіб.*
- 5.3. Форми і способи «зовнішньої» протидії розслідуванню.*
- 5.4. Засоби і методи подолання протидії розслідуванню.*

5.1. Поняття, зміст і суб'єкти протидії розслідуванню

Термін «протидія розслідуванню» не є новим для криміналістики. Вже з моменту формування криміналістики як науки вченими зверталася увага на ті чи інші форми протидії. Зокрема, Ганс Гросс вказував на існування «різних прийомів злочинців», як-от: зміна зовнішності, неправдиві показання про звання та ім'я, симуляція хвороб і фізичних недуг (хвороба викликаних до слідства осіб, запідозрених або обвинувачених, раптове захворювання обвинуваченого або важливого свідка під час допиту), таємні знаки в середовищі злочинців.

Проблема протидії розслідуванню кримінальних правопорушень віднедавна набуває особливої актуальності та гостроти. Це пов'язано з дедалі більшим розмахом організованої злочинної діяльності, тісно пов'язаної з процесами корумпованості працівників владних структур і правоохоронних органів. Якщо раніше під протидією розуміли переважно лише різні способи і форми прихову-

вання кримінального правопорушення, то зараз це поняття наповнилося ширшим змістом.

Недостатня ефективність подолання протидії розслідуванню – одна з причин кількісного та якісного погіршення показників діяльності правоохоронних органів. Цим також можна пояснити і високий рівень латентної злочинності в країні.

Протидія розслідуванню кримінальних правопорушень – складний процес. Останнім часом слідча практика дедалі частіше стикається з цілеспрямованою й детально спланованою протидією не лише з боку підозрюваних (чи їхнього оточення), а й із боку свідків і навіть потерпілих. Саме цим пояснюється множинність наукових підходів, поглядів, точок зору щодо сутності такої протидії.

У звичайному розумінні протидія – це дія, що перешкоджає іншій дії. Протидія спрямована не лише на неприпустимість (перешкоджання чи блокування) будь-якої дії, а й на перешкоджання досягненню бажаної (кінцевої) мети, отриманню конкретного результату (наприклад, встановленню всіх учасників вчинення кримінального правопорушення).

Р. С. Белкін вважає протидію розслідуванню протиправною діяльністю осіб, зацікавлених у результаті справи. Протидія, на його думку, виражається у діях, безпосередньо спрямованих на приховування злочину чи на ухилення від відповідальності. С. Ю. Журавльов трактує протидію як систему дій (чи бездіяльності), яка спрямована на досягнення мети приховування кримінального правопорушення шляхом недопущення залучення його слідів до сфери кримінального судочинства та їх подальшого використання як судових доказів.

В. М. Карагодін визначає її як навмисні дії (чи систему бездіяльності), що спрямовані на перешкоджання виконанню завдань досудового розслідування та встановленню об'єктивної істини у кримінальному провадженні.

В. Г. Гончаренко та Ф. М. Сокіран вказують, що протидія розслідуванню – це дія, що перешкоджає діяльності слідчого у досягненні цілей, які він ставить перед собою, та створює умови для того, щоб було порушено нормальний процес досягнення істини, процес пізнання, властивий юридичній діяльності.

О. Ю. Гудков подає поняття протидії як комплекс організаційних і тактично упорядкованих дій, вчинених особою, причетною до злочину, і іншими зацікавленими особами, та спрямованих на перешкоджання встановленню істини у кримінальному провадженні, ухиленні від слідства та суду, що мають на меті уникнення або пом'якшення відповідальності. А. Ф. Волобуєв зазначає, що протидія розслідуванню кримінального правопорушення полягає у вжитті зацікавленими особами заходів, спрямованих на утворення перешкод у виявленні, вилученні та використанні доказів з метою ухилення від відповідальності злочинців, які здійснюються ними після виявлення кримінального правопорушення і початку його розслідування.

Візьмемо за основу визначення, запропоноване Б. В. Щуром: **протидія досудовому розслідуванню – це умисна протиправна діяльність зацікавлених осіб, спрямована на перешкоджання розслідуванню за допомогою створення різних видів перешкод на шляху встановлення істини в кримінальному провадженні.**

Протидія розслідуванню передбачає ту чи іншу форму спілкування суб'єкта протидії зі слідчим (дознавачем, прокурором, суддею). Тому варто підкреслити, що у структурі спілкування розрізняють три компоненти: перцептивний, комунікативний та інтерактивний.

Зміст перцептивного компонента полягає у сприйнятті та розумінні один одного учасниками спілкування. Комунікативний компонент полягає в обміні інформацією, а інтерактивний – у взаємодії учасників спілкування.

Таким чином, в аспекті перцепції суб'єкт протидії, розуміючи мету і спрямованість роботи слідчого, намагається вплинути на неї у бажаному для себе напрямку. З комунікативної позиції протидія розслідуванню полягає, з одного боку, в намаганні отримати інформацію про наміри слідчого, а з іншого – передати слідчому неправдиву інформацію та приховати істинну. Тому інтерактивність в заданому випадку виражається у конфліктній взаємодії, у протиборстві, несумісності цілей взаємодіючих сторін.

Оскільки кримінальне провадження здійснюється спеціально уповноваженою на те законом особою (слідчим, дізнавачем, проку-

рором), то протидія виражається у створенні перешкод для реалізації цими особами своїх процесуальних повноважень. Заразом треба враховувати, що протидія не завжди стосується конкретного слідчого, дізнавача чи прокурора, вона може бути спрямована проти розслідування конкретного злочинного посягання правоохоронними органами загалом і стосуватися інших учасників кримінального провадження.

Щодо конкретного кримінального правопорушення доречно розрізнити «внутрішню» та «зовнішню» протидію.

Під «внутрішньою» розуміється протидія, що чиниться тими чи іншими особами, які в будь-якій формі причетні до процесу розслідування: підозрюваним, свідком, потерпілим, спеціалістом, особами, які на місці події опинилися випадково. *Для всіх них є характерним володіння якоюсь інформацією про подію кримінального правопорушення і намагання цю інформацію (або її носія) приховати, змінити чи знищити.*

Суб'єкти «внутрішньої» протидії реалізують свій задум переважно шляхом приховування кримінального правопорушення чи інформації про нього.

«Зовнішня» протидія – це діяльність осіб, які або не пов'язані з подією кримінального правопорушення і особою, що здійснює розслідування, або пов'язані зі слідчим процесуальними, службовими чи іншими владними відносинами чи іншими залежностями.

Суб'єкти «зовнішньої» протидії переважно реалізують свій задум шляхом впливу чи тиску на слідчого, створенням умов для вчинення ним незаконних дій, що можуть кваліфікуватися як посадовий проступок чи злочин.

Суб'єктами цього виду протидії є: посадові особи підприємств, установ і організацій, де було вчинено кримінальне правопорушення; представники органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; представники контролюючих, ревізійних і правоохоронних органів.

Досить поширеними стають акти протидії, що вчиняються представниками громадських організацій, трудових колективів, надто політичних партій.

5.2. Протидія розслідуванню у формі приховування кримінального правопорушення, його наслідків та причетних до нього осіб

У структурі вчинення кримінального правопорушення розрізняють дії щодо його підготовки, вчинення та приховування. Будучи предметом вивчення криміналістики, ці дії зазвичай об'єднуються в одну систему. У науковій літературі описано випадки, коли мова ведеться або лише про спосіб вчинення кримінального правопорушення, або про спосіб підготовки та вчинення, або про спосіб вчинення та приховування.

Нерідко спосіб приховування кримінального правопорушення існує самостійно та не охоплюється єдиним злочинним задумом.

Це трапляється в таких випадках:

1) при підготовці та вчиненні кримінального правопорушення суб'єкт не планує дій щодо його приховування, але потім, після вчинення, несподівано виникають обставини, які змушують (спонукають) його вживати заходів для приховування;

2) при підготовці та вчиненні кримінального правопорушення суб'єкт не планує приховувати злочин, сподіваючись, що сліди зникнуть самі собою під впливом природних чи інших стихійних факторів, а потім, помилившись у своїх сподіваннях, терміново вживає заходів для його приховування;

3) при підготовці та вчиненні кримінального правопорушення суб'єкт не планує його приховувати, але таких заходів мимо його волі вживають інші особи, зацікавлені у результатах (ними можуть бути співучасники, друзі, родичі суб'єкта);

4) при підготовці до вчинення кримінального правопорушення суб'єкт планує дії щодо приховування, які повинні вчинити інші особи, але вони з певних причин цього не зробили. Через це суб'єкт сам з проміжком у часі змушений вживати таких заходів;

5) при підготовці та вчиненні кримінального правопорушення суб'єкт планує вжити заходів щодо приховування, але внаслідок певних змін він змушений вживати інших заходів, які не охоплюються єдиним попередньо продуманим злочинним задумом.

Із наведеного вище можна зробити висновок, що, по-перше, спосіб приховування кримінального правопорушення може існувати як окремий елемент, і, по-друге, дії щодо приховування кримінального правопорушення можуть бути пов'язані чи не пов'язані єдиним злочинним наміром.

Приховування кримінального правопорушення можна визначити як діяльність, спрямовану на перешкодження розслідуванню шляхом утаювання, знищення, маскування чи фальсифікації слідів кримінального правопорушення злочинця або їх носіїв. Така діяльність охоплює не тільки активну форму поведінки – дії, але й пасивну – бездії. Крім того, їхнім джерелом можуть бути підозрюваний, потерпілий, інші особи.

Основним фактором, що змушує злочинця вживати заходів для приховування кримінального правопорушення, є бажання уникнути відповідальності. Однак це бажання може бути обумовлено різними причинами. Найчастіше такою причиною є страх перед покаранням, інколи – сором, боязнь того, що будуть розголошені відомості, які вказують на аморальну поведінку особи (наприклад, кримінальні правопорушення проти близьких людей, сексуальні злочини проти членів сім'ї). В окремих випадках причиною є бажання якомога довше продовжувати кримінальну діяльність (це характерно для рецидивістів, маніяків).

Варто також зупинитися і на причинах, що спонукають приховувати кримінальне правопорушення сторонніх осіб чи потерпілих. У слідчій практиці відомі випадки, коли стороння особа приховує «чуже» кримінальне правопорушення, маючи на меті подальший шантаж особи, котра його насправді вчинила.

З боку потерпілого очікувати приховування кримінального правопорушення можна в таких випадках:

1) коли розслідування кримінального правопорушення призведе до розголошення даних, які його ганьблять, наносять шкоду його репутації чи свідчать про негативні якості (приміром, коли потерпілий став жертвою шахрая, який використав бажання першого швидко збагатитися; зґвалтування);

2) коли розслідування кримінального правопорушення може загрожувати кримінальною відповідальністю самому потерпілому;

3) в силу бажання потерпілого особисто поквитатися з підозрюваним (так буває у випадку, коли потерпілий сам має стосунок до злочинного середовища).

За змістом способи приховування кримінального правопорушення можна поділити на такі групи:

- 1) утаювання інформації та/або її носіїв;
- 2) знищення інформації та/або її носіїв;
- 3) маскуванню інформації та/або її носіїв;
- 4) фальсифікації інформації та/або її носіїв;
- 5) комбіновані (змішані) способи;
- 6) застосування погроз і фізичного насильства.

Розглянемо їх детальніше.

Утаювання. Буквально означає залишити слідчого необізнаним (у невіданні) щодо тих чи інших обставин справи чи джерела інформації, яка необхідна для встановлення істини. Утаювання може виражатися як у активній, так і в пасивній формі. До активних форм утаювання належать: приховування предмета посягання, речових доказів, грошей, цінностей, інших об'єктів – джерел інформації; ухилення від явки в правоохоронні органи для участі у проведенні процесуальних дій. Пасивним утаюванням вважається: умовчування, неповідомлення (часткове повідомлення) інформації, про яку хочуть дізнатися; невиконання законних вимог, відмова від дачі показань.

Знищення. Цей спосіб можна розділити на декілька залежно від того, на що він спрямований: знищення слідів кримінального правопорушення чи слідів самого злочинця. При цьому мається на увазі як знищення самої інформації, так і її носіїв (тобто доведення до такого стану, коли її відновлення неможливе, або ж коли неможливо встановити сам факт існування чогось). Знищення може бути повним або частковим. Часткове знищення межує з фальсифікацією та інколи є її способом.

Маскування. Має мету змінити уявлення про спосіб вчинення кримінального правопорушення, особу злочинця, призначення певних об'єктів, носіїв інформації та їхню кількість. Способами маскуванню можна назвати:

- 1) переміщення об'єктів з одного місця в інше;

- 2) зміну зовнішнього вигляду злочинця;
- 3) зміну чи відновлення попереднього вигляду знаряддя злочинного посягання;
- 4) приховування дій паралельно вчинюваними іншими діями чи процесами (скажімо, звуком від дії об'єктів зламу – шумом транспорту чи шумом від телевізора тощо);
- 5) створення видимості використання об'єкта не за призначенням тощо.

Фальсифікація. Це підробка, створення неправдивої інформації чи/або її носія. Способами такої фальсифікації можуть бути:

- 1) завідомо неправдиві показання;
- 2) завідомо неправдиві повідомлення або заяви;
- 3) створення фальшивих слідів та речових доказів;
- 4) повна чи часткова підробка документів;
- 5) підміна об'єктів;
- 6) часткове знищення об'єкта, його переробка з метою змінити його зовнішній вигляд або призначення.

Комбінованим способом фальсифікації є створення фальшивого алібі. Слідчій практиці відомо два їх способи. У першому випадку винний вступає у змову зі своїми співучасниками та іншими особами, які будуть проходити у кримінальному провадженні як свідки цього алібі.

Інколи для створення видимої достовірності всі ці особи дійсно проводять разом якийсь проміжок часу до та після вчинення кримінального правопорушення, а потім у показаннях змінюють лише дату і час свого спільного перебування.

Другий, більш складний спосіб створення фальшивого алібі заснований на обмані винним свідків стосовно дати чи часу спільного з ними перебування. У такому разі підозрюваний не вступає зі свідками у змову, а свідки, які підтверджують фальшиве алібі, добросовісно помиляються.

Комбіновані (змішані) способи. У слідчій практиці вони представлені різними інсценуваннями (симуляціями обставин кримінального правопорушення).

Інсценування – це створення обстановки, що не відповідає події, яка фактично відбулася на цьому місці, що може доповнюватися відповідними до такої обстановки поведінкою, неправдивими

повідомленнями як від виконавця інсценування, так і від пов'язаних із ним осіб.

Задумуючи вчинення кримінального правопорушення, обираючи способи його вчинення і приховування, злочинець будує мисленнєву модель своїх дій (якщо вчинюване не носить імпульсивний характер).

Зміст цієї моделі, її деталізація багато в чому залежить від рівня уяви злочинця, а вибір і сполучення дій щодо вчинення і приховування кримінального правопорушення – від його винахідливості, минулого злочинного досвіду, обізнаності про значення для розслідування кримінального правопорушення тих чи інших слідів. Також не останню роль відіграє наявність відчуття міри під час фальсифікації доказів і вміння будувати «багатоходові» комбінації.

Однак, яким би розумним не був задум злочинця, він невідворотно призводить до більш чи менш істотних прорахунків, що здебільшого дають можливість слідчому виявити інсценування та з'ясувати ознаки дійсної події. Питання інсценування та способів його виявлення детальніше розглядатимемо далі.

У деяких випадках свідки та потерпілі відмовляються брати участь у досудовому слідстві через *погрози*.

Погроза – це різновид психічного насильства над особою. Вона являє собою висловлений у будь-якій формі намір заподіяти фізичну, матеріальну або іншу шкоду громадським чи особистим інтересам.

Найнебезпечніші види погроз – погрози убивством, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень або знищенням майна; вони утворюють спеціальні склади кримінальних правопорушень.

У криміналістичній літературі робилися спроби диференціації погроз. Так, Т. С. Волчецька та В. В. Войников пишуть, що є сенс виділяти загальні погрози, тобто ті, які характерні для всіх суб'єктів та учасників кримінального процесу, і окремі погрози, характерні для окремих груп суб'єктів та учасників кримінального процесу.

Зокрема, до загальних погроз безпеці суб'єктів кримінального процесу слід віднести: погрози, пов'язані зі заподіянням шкоди життю, здоров'ю, майновим, особистим, соціальним, трудовим правам суб'єктів кримінального процесу з метою незаконного

впливу на них; погрози, пов'язані з заподіянням шкоди життю і здоров'ю в результаті вчинення стосовно суб'єкта кримінального процесу акту помсти; погрози, пов'язані зі заподіянням шкоди життю, здоров'ю, майновим правам суб'єктів кримінального процесу та інших осіб під час проведення окремих процесуальних дій.

5.3. Форми і способи «зовнішньої» протидії розслідуванню

Спрямування «зовнішньої» протидії може бути різноманітним. Воно залежить передусім від її суб'єктів, їхніх можливостей та мотивів.

У криміналістиці **суб'єктів такої протидії розподіляють на дві групи**, виходячи з їхніх дій і мотивів:

1) особи, що мають на меті корисливі чи інші мотиви та усвідомлюють протиправність своїх дій;

2) особи, що не ставлять собі за мету якісь особисті цілі та діють під впливом добросовісної помилки з приводу обставин злочину, особи підозрюваного, дій органів розслідування.

Вчинювана особами цих груп протидія може бути спрямована на:

- процес розслідування та вирішення його завдань;
- особу, що провадить розслідування (слідчого);
- носіїв доказової інформації (свідків, потерпілих, а також пов'язаних із ними осіб – друзів, колег, родичів тощо).

Протидія розслідуванню з боку суб'єктів першої групи може виражатися в:

1) приховуванні події кримінального правопорушення, вчиненого на їхньому підприємстві, установі чи організації, з метою збереження престижу;

2) приховуванні події кримінального правопорушення з корисливих мотивів (наприклад, з метою подальшого ухилення від сплати податків, отримання контрабандних товарів, отримання особистих вигод матеріального характеру);

3) приховуванні кримінального правопорушення через хибне розуміння своїх професійних інтересів (обов'язків);

4) приховуванні кримінального правопорушення чи протидії розслідуванню корумпованим суб'єктом з корисливих мотивів в силу своєї причетності до протиправної діяльності;

5) приховуванні кримінального правопорушення з особистих мотивів (на прохання заінтересованого родича, знайомого, ділового партнера тощо).

Протидія суб'єктів цієї групи може бути спрямована безпосередньо на слідчого та виражатися у таких формах:

1) спонукання слідчого (дознавача) до незаконних дій, не викликаних інтересами слідства: зміна запобіжного заходу; зупинення провадження; перекваліфікація кримінального правопорушення з тяжкого на більш м'який; виділення матеріалів в окреме провадження з метою зупинити в подальшому кримінальне переслідування. Засобами такого спонукання можуть бути підкуп, обман, вплив авторитетом начальника, давання завідомо помилкових (неправомірних) вказівок тощо;

2) неправомірного насильства: погроза життю, здоров'ю членів його сім'ї чи близьких, рідних; погроза дискваліфікацією, перепонами зростанню по службі; розголошенням минулих аморальних чи інших вчинків.

Крім того, суб'єкти цієї групи можуть протидіяти розслідуванню шляхом впливу на свідків, потерпілих, інших осіб, що володіють необхідною інформацією, судових експертів за допомогою підкупу чи погроз, шантажу для того, щоб вони змінили свої показання, не з'явилися до слідчого, подали заяву про примирення зі злочинцем, змінили експертний висновок тощо.

Суб'єкти другої групи не ставлять за мету особисті чи протиправні інтереси. Ними можуть керувати почуття гуманності, жалості або співчуття до винного, неправильне розуміння почуття дружби тощо.

Їхні дії зазвичай виражаються у:

1) скеруванні скарг та клопотань до правоохоронних органів, ЗМІ;

2) намаганні різними шляхами створити у слідчого, свідків чи потерпілого сприятливе враження про злочинця, а інколи – негативне враження про потерпілого чи свідків;

3) некваліфікованій та упередженій оцінці дій, вчинків та поведінки слідчого тощо.

5.4. Засоби і методи подолання протидії розслідуванню

Найвні у слідчій практиці, розроблені криміналістикою й теорією ОРД засоби і методи подолання протидії розслідуванню можна поділити на дві великі групи:

1) засоби і методи подолання спроб приховати кримінальне правопорушення;

2) засоби і методи подолання інших форм протидії.

До першої групи входять: слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи, співпраця з населенням, використання можливостей ЗМІ (зокрема мережі Інтернет). Розглянемо їх детальніше.

Слідчий огляд. При виникненні версій про інсценування огляд місця події (далі – ОМП) виявляє так звані «негативні обставини», тобто ті, що суперечать уявленню про звичайний хід процесів у цій ситуації. Йдеться про кількісні та якісні невідповідності обстановки місця події та її деталей уявленню про подію та її механізм (наприклад, відсутність води в легенях у потопельника). Виявлення «негативних обставин» є визначальним засобом викриття інсценування.

Не менш важливі результати можуть бути отримані під час проведення інших видів слідчого огляду – речових доказів, транспортних засобів, документів. Останній дає змогу виявити не тільки сліди фальсифікації, підробки документів, а й хитрощі, пов'язані з місцем зберігання документа, його використання в злочинних цілях.

Допит. Основне завдання цієї слідчої (розшукової) дії в аспекті розглядуваної проблеми – викрити неправду у показаннях

допитуваного, спроби утаїти, приховати чи спотворити істину. З метою вирішення цього завдання криміналістикою розроблено низку тактичних прийомів, які можуть застосовуватися комплексно, як прості тактичні комбінації чи окремо. Такі прийоми мають логічний, психологічний, тактичний або комплексний характер.

Із-поміж прийомів логічного характеру найбільш поширеним вважається *пред'явлення викриваючих доказів*. Як такі можуть бути використані показання співучасників, свідків, потерпілих, документи, дані криміналістичних обліків тощо. Сила впливу викриваючих доказів зростає в разі демонстрації звуко- чи відеозапису допиту цих осіб.

Іншим прикладом логічного характеру є *демонстрація можливостей судової експертизи* при дослідженні речових доказів у кримінальному провадженні. Допитуваному оголошують, які викриваючі його обставини можуть бути встановлені експертним шляхом, чому їх не можна спростувати, які результати судової експертизи будуть використані для спростування обраного особою алібі.

Із числа прийомів психологічного характеру слід вказати на **переконання допитуваного у необхідності змінити обрану позицію, дати правдиві показання**. Щоб досягнути в цьому успіху, потрібно роз'яснити допитуваному всі переваги щиросердечного кааяття у вчиненому, а в разі вчинення кримінального правопорушення групою – переваги факту визнання своєї вини першим. Зізнанням може сприяти також акцентування на незначній ролі допитуваного у злочині порівняно з іншими учасниками. Також доцільно роз'яснити переваги укладення угоди про визнання вини.

На психологічний вплив розрахований і одночасний допит осіб, проведення якого, однак, пов'язано з ризиком, оскільки особа, що дає правдиві показання, під впливом іншого її учасника може їх змінити у протилежний для слідства бік.

Така ж небезпека виникає і в ході **пред'явлення для впізнання**, проте сам факт пред'явлення особи іншій, про існування якої вона не здогадувалась, теж справляє сильний психологічний вплив.

Далі доречно коротко зупинитися на прийомах тактичного характеру.

«Раптовість». Цим узагальненим терміном називають такі тактичні прийоми допиту, які засновані на використанні фактора раптовості: 1) несподіване повідомлення після допиту про намір провести ту чи іншу слідчу (розшукову) дію, яку, на думку допитуваного, провести неможливо внаслідок необізнаності слідчого про певні обставини (наприклад, про проведення обшуку в такому місці, про яке слідчий не повинен був знати); 2) постановка несподіваних для допитуваного запитань.

«Припущення легенди». Допитуваному дається можливість безперешкодно повідомляти неправдиву інформацію, яка в подальшому детально спростовується слідчим. Цей прийом можна комбінаційно пов'язувати з прийомом **«припинення неправди»**, коли слідчий зупиняє викладення особою неправдивої легенди під час допиту у найуразливішому її місці, після чого починається процес спростування шляхом, скажімо, пред'явлення доказів чи постановки запитань.

«Повторність». Прийом пов'язаний із вимогою слідчого повторити ту чи іншу частину показань ще раз з метою виявлення у них суперечностей. Цей прийом може бути реалізований і самостійно – шляхом проведення додаткового допиту, який проводиться з максимальною деталізацією показань.

«Відволікання уваги». Суть цього прийому криється в тому, що слідчий, знаючи наперед про те, що не отримає правдивої відповіді на основне запитання, ставить особі кілька другорядних питань. А ці питання допомагають знайти відповідь на основне замасковане запитання. Цей тактичний прийом може комбінуватися з такими тактичними прийомами, як **«форсування темпу допиту»** та **«інерція»**.

Під останнім розуміють такий допит, коли під час якого допит непомітно переводиться з однієї сфери в іншу зі сподіванням того, що допитуваний «по інерції» обмовиться.

«Обмовка». Такий прийом реалізується шляхом використання «інерції» або інших. Говорячи про етичність і правомірність використання обмовок допитуваного, вкажемо на те, що увага звертається не на випадкову (помилкову) обмовку, а лише на обмовку про ті обставини, які, як правило, були відомі лише особі, причетній до вчинення кримінального правопорушення.

«Очікування». Під час допиту робиться перерва для того, щоби психічний стан допитуваного змінився під впливом проведеної з ним розмови.

«Створення наповненості». Полягає у підкресленні слідчим нез'ясованих місць (обставин події), що викликає у допитуваного бажання «заповнити» пробіли згідно з логікою його показань, що може призвести до суперечностей у його поясненнях.

«Виклик». Спрямований спонукати допитуваного логічним шляхом з позиції його показань пояснити обставини, які забезпечені доказами.

Разом із названими тактичними прийомами для викриття неправди цьому може слугувати проведення такої слідчої (розшукової) дії, як **слідчий експеримент**. Також суттєва роль відводиться **судовим експертизам**, за допомогою яких об'єктивно встановлюються обставини вчинення кримінального правопорушення, здобуваються аргументи, які викривають винних та інших осіб у неправді.

Коли йдеться про протидію в формі приховування кримінального правопорушення, значна роль у її подоланні відводиться оперативно-розшуковим заходам. Вони застосовуються оперативними працівниками на їхній розсуд у рамках завдань, які ставить перед ними слідчий.

Засоби і методи подолання протидії з боку «зовнішніх» суб'єктів, що діють протиправно, переважно носять оперативно-розшуковий характер. Саме оперативним шляхом з'ясовуються причини протидії, ступінь причетності протидіючих осіб до події кримінального правопорушення, їхні мотиви та цілі. Якщо вести мову про втручання у діяльність слідчого, то вивчається законність таких вимог, обґрунтованість вказівок тощо. В разі безпосереднього тиску на слідчого, примушування його до незаконних чи необґрунтованих дій з боку керівництва пропонується інформувати про такі факти компетентні інстанції, застосовувати щодо слідчого оперативні заходи із забезпечення безпеки його чи близьких.

Якщо суб'єкт протидії сумлінно помиляється в обставинах події, що має кримінальний характер, особі винного, діях представника органу розслідування і при цьому не вчиняє протиправних дій, не переслідує особистих цілей – рекомендується керівництву слідчим підрозділом роз'яснити такій особі реальний стан речей та

хибність зайнятої позиції. Крім офіційної відповіді на скарги чи заяви таких осіб, доцільно провести офіційну бесіду з такою особою з метою переконати її в необґрунтованості страхів та претензій. У виключних випадках, як рекомендують окремі науковці, за умови збереження слідчої таємниці, є допустимим ознайомлення таких суб'єктів з окремими обставинами і матеріалами справи для виходу із конфліктної ситуації, що склалася.

Як засіб подолання (нейтралізації) протидії розслідуванню можна розглядати і створення з метою розслідування кримінального правопорушення слідчої групи. У цьому разі доцільно залучати для проведення процесуальних дій іншого слідчого, який входить до складу групи, але на якого не чиниться тиск з боку суб'єктів протидії.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте суть протидії розслідуванню та її основні компоненти, які пов'язані з комунікуванням.
2. Охарактеризуйте «зовнішню» протидію розслідуванню (його суб'єкти, форми прояву).
3. Охарактеризуйте «внутрішню» протидію розслідуванню (його суб'єкти, форми прояву).
4. Роз'ясніть зміст приховування кримінального правопорушення та його способи.
5. Назвіть та охарактеризуйте засоби подолання спроб приховати кримінальне правопорушення.
6. Перелічіть і опишіть засоби подолання інших форм протидії.

Тести

1. Протидія розслідуванню – це умисна протиправна діяльність зацікавлених осіб, ... за допомогою створення перешкод на шляху встановлення істини у кримінальному провадженні (доповніть визначення):

- а) спрямована на забезпечення розслідування;

- б) спрямована на перешкодження розслідуванню;
- в) спрямована на перешкодження вчиненню кримінального правопорушення;
- г) спрямована на задоволення особистих інтересів і потреб.

2. Що з наведеного не входить до структури спілкування під час протидії:

- а) перцептивний аспект;
- б) комунікативний аспект;
- в) інтеграційний аспект;
- г) інтерактивний аспект.

3. Протидія з комунікативної позиції полягає:

- а) в намаганні отримати інформацію про наміри слідчого;
- б) в намаганні передати слідчому неправдиву інформацію;
- в) в намаганні приховати від слідчого істину;
- г) всі відповіді правильні;
- г) немає правильної відповіді.

4. У чому виражається інтерактивність під час протидії:

- а) у безконфліктності протидії, протилежності цілей взаємодіючих сторін;
- б) у безконфліктності протидії, схожості цілей взаємодіючих сторін;
- в) у конфліктній взаємодії, протилежності цілей взаємодіючих сторін;
- г) у конфліктній взаємодії, схожості цілей взаємодіючих сторін.

5. На який із наведених об'єктів може бути спрямована протидія:

- а) на конкретного слідчого, який здійснює розслідування;
- б) проти розслідування конкретного кримінального провадження;
- в) на учасників кримінального провадження;
- г) всі відповіді правильні;
- г) немає правильної відповіді.

6. Як правильно називається протидія, яка здійснюється щодо конкретного кримінального правопорушення:

- а) внутрішня та зовнішня;
- б) внутрішня та суб'єктивна;
- в) об'єктивна та зовнішня;
- г) відома та невідома.

7. Якщо протидія чиниться тими чи іншими особами, які в будь-якій формі причетні до процесу розслідування (є його учасниками), то така протидія називається:

- а) внутрішньою;
- б) зовнішньою;
- в) складною;
- г) сторонньою.

8. Якщо протидія чиниться особами, які або не пов'язані з подією кримінального правопорушення і особою, що здійснює розслідування, або пов'язані зі слідчим процесуальними, службовими чи іншими владними відносинами, то така протидія називається:

- а) внутрішньою;
- б) зовнішньою;
- в) складною;
- г) сторонньою.

9. Як суб'єкти внутрішньої протидії у переважній більшості випадків реалізують свій задум:

- а) шляхом тиску на слідчого;
- б) шляхом створення умов для вчинення слідчим протиправних дій;
- в) шляхом приховування правопорушення чи інформації про нього;
- г) всі відповіді правильні.

10. Як суб'єкти зовнішньої протидії у переважній більшості випадків реалізують свій задум:

- а) шляхом тиску на слідчого;

- б) шляхом створення умов для вчинення слідчим протиправних дій;
- в) шляхом створення умов, що ускладнюють проведення розслідування;
- г) всі відповіді правильні.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov>.
3. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
4. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23.12.1993 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
5. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>.
6. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України: Наказ МВС України від 06.07.2017 р. № 570. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
7. Про затвердження Положення про організацію діяльності підрозділів дізнання органів Національної поліції України: Наказ МВС України від 20.05.2020 р. № 405. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
8. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України від 07.07.2017 р. № 575. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення : Наказ Офісу ГП від 30.06.2020 р. № 298. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
10. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз : Наказ Мініюсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.
11. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Мініфіну України, Мініюсту України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>.

12. Криміналістика: підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. С. В. Пряхіна. 3-тє вид., перероб. та допов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 948 с.

13. Криміналістичне забезпечення виявлення і розслідування злочинів : монографія / за ред. В. В. Тіщенко. Одеса : ВД «Гельветика», 2018. 430 с.

14. Петрова А. Н. Меры преодоления противодействия расследованию при производстве отдельных следственных действий : учеб.-метод. пособие. Волгоград : ВА ВМД России, 2009. 64 с.

15. Ромців О. І. Особливості подолання протидії під час розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 226 с.

16. Федоров Г. В. Криминалистические средства противодействия преступности : монография. Мн. : Центр охраны труда и пром. безопасности, 2007. 277 с.

17. Шехавцов Р. М. Форми та способи протидії розслідуванню злочинів і засоби їх подолання (за матеріалами кримінальних справ про вимагання, вчинені організованими групами, злочинними організаціями): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Луганськ, 2003. 245 с.

18. Щур Б. В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими злочинними групами : монографія / за ред. В. Ю. Шепітька. Х. : Гриф, 2005. 176 с.

ІНСЦЕНУВАННЯ ЯК ВИД ПРОТИДІЇ РОЗСЛІДУВАННЮ ТА СПОСОБИ ЙОГО ВИЯВЛЕННЯ

- 6.1. Поняття, сутність та види інсценувань.*
- 6.2. Негативні обставини в інсценуванні.*
- 6.3. Загальний алгоритм розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інсценування.*

6.1. Поняття, сутність та види інсценувань

Для успішної протидії злочинності важливе значення має швидке та об'єктивне розслідування кримінальних правопорушень, виявлення всіх обставин і фактів протиправної діяльності, викриття винних, що намагаються ухилитися від відповідальності за вчинені кримінальні правопорушення.

Однак з різних причин розкрити кожне кримінальне правопорушення та встановити винних у його вчиненні осіб не завжди вдається. Труднощі в ході розслідування виникають як через застосування злочинцями різних способів приховування, так і через інші способи протидії розслідуванню.

Тому під час розслідування для слідчого важливо володіти знаннями про різні способи приховування кримінальних правопорушень, оскільки зараз злочинці почали використовувати різноманітні способи завуальовувати свою протиправну діяльність.

Одним із найскладніших для розпізнання способів приховування кримінального правопорушення є інсценування. Для

встановлення дійсної події, а також причетних до неї осіб слідчому потрібно володіти професійною майстерністю, а також певним досвідом у розслідуванні подібних хитрощів з боку злочинців. На жаль, не кожен слідчий має здатність достатньо швидко виявити інсценування, що здебільшого призводить до того, що злочинець залишається невстановленим, а кримінальне правопорушення нерозкритим.

У тлумачному словнику термін «інсценувати» пояснюється як «влаштувати, зображати що-небудь, маючи на меті ввести когось в оману». Заразом із загальноживаним змістом «інсценування» означає також і криміналістичну категорію. Ще засновник криміналістики Ганс Гросс вказував на можливість виявлення на місці події ознак, «які мають місце у тому випадку, коли обстановка була створена обманним шляхом, нібито вона відбулася в дійсності», тобто відзначав можливість виявлення інсценування, називаючи його «обманним шляхом створену обстановку».

У працях криміналістів «інсценування» подекуди ототожнюється з такими поняттями, як «симуляція», «фальсифікація» та «маскування». Попри те що ці терміни за своїм змістом мають певну схожість, вони не є тотожними поняттями. Правильніше було б сказати, що симуляція, фальсифікація та маскування можуть бути частиною (окремим елементом) інсценування.

Термін «симуляція» юридичною наукою запозичений із психіатрії та медицини. Він означає неправдиве вираження почуттів або певного фізичного стану. У випадках із інсценуванням, крім цього, як правило, простежується також зміна довколишньої обстановки, тобто вплив на матеріальні об'єкти, чого при симуляції не відбувається.

Фальсифікація означає підробку, підміну чогось з метою видати його за оригінал. Суттєва відмінність з інсценуванням полягає в тому, що сфера її застосування звужена, оскільки фальсифікувати можна лише матеріальні об'єкти, інші зміни (в поведінці, в діях) не охоплюються поняттям фальсифікації.

Під **маскуванням** розуміють дії, спрямовані на те, щоби зробити кого- чи що-небудь непомітним, невидимим для когось. При інсценуванні ж робляться спроби не сховати місце події, а видозмінити його з метою подати бажане за дійсне.

Хоча в криміналістичній літературі немає єдиної позиції щодо класифікації способів приховування кримінальних правопорушень, майже всі криміналісти інсценування відносять до одного з найскладніших способів приховування. Варто зазначити, що і з приводу сутності інсценування поміж науковців точаться суперечки.

Р. С. Белкін під інсценуванням кримінального правопорушення розуміє *створення обстановки, що не відповідає події, яка сталася на цьому місці, та може доповнюватися узгодженими з цією обстановкою поведінкою і неправдивими повідомленнями як виконавця інсценування, так і пов'язаних із ним осіб*. О. М. Васильєв характеризує інсценування як *штучне створення певної обстановки з метою приховання дійсної події*. Г. М. Мудюгін під інсценуванням розуміє *створення злочинцем низки штучних доказів, які у своїй сукупності формують обстановку, характерну для певної події*. В цьому випадку автор визначення під штучними доказами має на увазі речові докази. Є. В. Баранов визначає інсценування як *свідому, умисну діяльність злочинця, спрямовану на приховування злочину або вчинення некримінальної події шляхом видозмінення обстановки на місці події або в іншому місці з метою замаскувати справжню подію і таким чином скерувати слідство хибним шляхом*. В. В. Дементьєв та В. В. Степанов пропонують розуміти під інсценуванням *результат умисного, цілеспрямованого впливу на речову обстановку чи окремі матеріальні об'єкти з метою їх зміни та створення штучної системи, яка несе недостовірну інформацію про характер, сутність і обставини події, що відбулася, з метою введення в оману особи, яка провадить розслідування*. Візьмемо за основу визначення, наведене Р. С. Белкіним.

Сутність інсценування полягає у створенні видимості однієї події (як кримінальної, так і некримінальної) замість іншої. У практичній діяльності трапляються випадки так званого «інсценування інсценуванням», коли злочинець створює інсценування таким чином, щоб воно було виявлене слідчим під час вивчення обстановки на місці події.

Приклад. *До правоохоронців звернувся майстер рибзаводу заявою про те, що у нього невідомі зламали залізний ящик і викрали 33 тис. грн. При огляді місця події було з'ясовано, що вказаний*

ящик закривається на два замки (навісний та врізний). Врізний був закритий, а навісний перерубаний. Кришка ящика ледь привідкривалася з одного боку, утворюючи вузьку щілину, через яку неможливо було просунути руку та витягнути гроші. Вкрасти гроші можна було лише при відкритому врізному замку, який на момент огляду був замкнутий. Слідчий зробив висновок, що має справу з інсценуванням, яке організував сам заявник. Однак у подальшому з'ясувалося, що коли майстер був на березі, в його каюту зайшов моряк, перерубав за допомогою зубила навісний замок, а врізний замок відкрив підібраним ключем. Далі він забрав гроші, а замок знову закрив, щоб створити видимість інсценування злочину самим майстром.

Інсценована подія має складну структуру та відповідні зв'язки між елементами цієї структури. Неправдиві та дійсні факти переплітаються і утворюють складну систему. Неправдиві факти (тобто інсценована подія) мають свою структуру, яка цілком не збігається з дійсністю, але водночас його структура має і початкові (базові) елементи дійсної події, завдяки чому і вдається інсценування.

Зміст інсценування полягає у: 1) знищенні дійсних слідів; 2) створенні неправдивої обстановки; 3) наданні події видимості іншої; 4) створенні неправдивого уявлення про окремі деталі події тощо.

Інсценування включає такі два основні елементи поведінки:

- 1) реальної (створення неправдивої обстановки);
- 2) вербальної (неправдиві заяви та повідомлення).

Метою інсценування може бути:

- 1) ухилення від відповідальності;
- 2) притягнення до відповідальності невинної особи;
- 3) самообмова;
- 4) продовження протиправної діяльності;
- 5) ускладнення розслідування;
- 6) пом'якшення відповідальності для винної особи;
- 7) отримання певних матеріальних благ (одержання матеріальної допомоги, короткострокової відпустки, звільнення від роботи тощо).

Інценування дезінформує слідчого (дознавача), вводить його в оману щодо дійсних подій, штовхає на неправильний напрям розслідування, ускладнює пошук та встановлення істини.

Діяльність слідчого (дознавача) із розпізнання інценування в обстановці місця події та встановлення дійсної події у цьому місці повинна бути логічно послідовною і скерованою на виявлення:

- ознак злочинного чи іншого інценування;
- суб'єкта вчинення інценування;
- ознак дійсної події.

Встановлення цих ознак здійснюється слідчим шляхом проведення слідчих (розшукових) дій (також негласних) і використання оперативно-розшукових можливостей.

Зазвичай інценування розглядається як спосіб приховування кримінального правопорушення. Однак воно може бути і елементом підготовки до його вчинення, і елементом його безпосереднього вчинення.

Як приклад того, що інценування може бути елементом підготовки до вчинення, можна навести кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним отриманням страховки. Для того щоб отримати кошти страхового відшкодування, особа імітує викрадення чи угон автомобіля (або пошкодження майна). Вона чітко уявляє собі ознаки кримінального правопорушення та подумки «прокручує» весь його механізм. У цьому разі особа сподівається, що в силу її вмінь, життєвого досвіду та детально продуманого способу вчинення її злочинні дії не будуть встановлені, а в разі виникнення підозри – її вина (причетність) не буде доведена.

Інценування може бути здійснене і в момент вчинення кримінального правопорушення. Як приклад можна навести «підставні ДТП» з метою вимагання грошей. Спосіб вчинення такого кримінального правопорушення полягає в тому, що водій на престижному авто в процесі маневрування на дорозі умисно організовує зіткнення з іншим автомобілем та вимагає без залучення працівників поліції відшкодувати «винуватцеві» збитки, які зазвичай є неспіврозмірними й удаваними. В реалізації такого інценування можуть брати участь «підставні» свідки, «незалежні» оцінювачі з автосервісу. При інценуванні обставин такого ДТП злочинці поряд із пси-

хологічним впливом на жертву впливають і на обстановку: наносять пошкодження автомобілю жертви, підкидають на дорогу різні деталі тощо. Такі ж дії можуть вчинятися і за участю підставного потерпілого, який кидається під ТЗ, а потім імітує постраждалого зі серйозними травмами.

У криміналістиці розрізняють такі види інсценувань:

- 1) інсценування події кримінального правопорушення, яка вже відбулася (тобто реально мала місце);
- 2) інсценування події кримінального правопорушення, якої в дійсності не було;
- 3) інсценування незлочинної події.

Створення інсценування – процедура, якій властиві часові просторові межі. Тому механізм інсценування характеризується низкою стадій. У їхній структурі розрізняють обов'язковий та альтернативний етапи.

Обов'язковий етап охоплює:

- мисленнєвий етап, що включає: вироблення наміру приховати кримінальне правопорушення, а також формування у свідомості суб'єкта уявлення про ту обстановку, яку він бажає створити, щоб замаскувати вчинене кримінальне правопорушення;
- дієвий етап, який полягає у реалізації задуму – створенні інсценування.

Альтернативний етап може включати підготовку інсценувальником аргументів, пояснення фактів, які будуть встановлені слідством. Він виступає факультативною ознакою, позаяк не завжди вважається елементом інсценування.

Особа, яка створює інсценування, намагається здійснити рефлексивне управління слідчим (дознавачем), під яким розуміється такий вплив, коли одна сторона передає супернику таку інформацію, підстави чи приводи, з яких останній зробить свій логічний висновок, що є насправді наперед передбачений і очікуваний іншою стороною.

Інсценування створюється під впливом факторів, які мають об'єктивне та суб'єктивне підґрунтя. До факторів, які мають об'єктивне підґрунтя, відносять: зв'язок злочинця з предметом посягання чи потерпілим, предмет і знаряддя приховування кримінального правопорушення, елементи об'єктивної обстановки. До

факторів, що мають суб'єктивне підґрунтя, відносять: мотив, ціль і суб'єктивні якості інсценувальника – склад характеру, уважність, інтелектуальний рівень, професійні навички.

Мотиви інсценування можуть бути різними (помста, користь, бажання привернути до себе увагу) та сильно залежать від характеру особи. Скажімо, в урівноваженій та вольовій особи небажання відповідати за протиправні дії поєднане з намаганням «обіграти» суперника, наявністю впевненості у своїй здатності його обдурити. Людині слабовольній властиве відчуття страху перед покаранням.

Повне та всебічне дослідження інсценувань неможливе без здійснення їх класифікації. Спроби провести класифікацію інсценувань у криміналістичній літературі робилися неодноразово. Вперше їх реалізував В. А. Овечкін, запропонувавши поділяти інсценування на прості та складні. Він також розрізнив інсценування за окремими видами залежно від кримінальних правопорушень, які вони приховують. Приміром, щодо вбивства можливі такі види інсценувань:

- 1) інсценування самогубства;
 - 2) інсценування нещасного випадку;
 - 3) інсценування природної смерті;
 - 4) інсценування вчинення вбивства: а) іншою особою;
- б) з інших мотивів; в) в інший час.

Щодо крадіжок можуть застосовуватися такі види інсценувань: інсценування крадіжки, інсценування причин пожежі, інсценування грабежу, інсценування розбійного нападу тощо.

І. М. Лузгін і В. В. Кузнецов пропонують в ролі підстав для інсценування використовувати такі дані: а) ціль інсценування; б) зміст дій; в) місце; г) час інсценування; ґ) суб'єкт інсценування.

Р. С. Белкін наводить ще ширшу класифікацію, яку ми і візьмемо за основу:

- 1) за метою: а) приховати кримінальне правопорушення;
- б) приховати некримінальну подію;
- 2) за об'єктом інсценування: а) інсценування кримінального правопорушення; б) інсценування некримінальної події; в) інсценування окремих деталей вчиненого кримінального правопорушення;
- 3) за часом: а) до вчинення кримінального правопорушення;
- б) під час вчинення кримінального правопорушення (некримінальної події); в) після вчинення кримінального правопорушення;

4) за суб'єктом: а) вчинене злочинцем; б) вчинене іншими особами; в) вчинене злочинцем разом із іншими особами (останнє запропонували додати В. А. Образцов і Н. В. Кручиніна);

5) за місцем: а) на місці кримінального правопорушення; б) в іншому місці;

6) за способом легалізації: а) розраховане на виявлення за повідомленням виконавця або пов'язаних із ним осіб; б) розраховане на виявлення сторонніми особами;

7) за тривалістю впливу: а) розраховане на те, що реальна подія не буде виявлена взагалі; б) розраховане на отримання часової переваги перед слідством;

8) за змістом: а) інсценування матеріальних слідів події; б) інсценування матеріальних слідів події у поєднанні з відповідною поведінкою та повідомленням неправдивої інформації; в) інсценування тільки з використанням відповідної поведінки та повідомленням неправдивої інформації.

6.2. Негативні обставини в інсценуванні

Як би майстерно злочинець не створював обстановку місця певної події, як би правдоподібно не поведився, завжди існують об'єктивні та суб'єктивні фактори, що перешкоджають у прихованні істини.

Об'єктивний фактор полягає в тому, що в штучно створеній обстановці завжди знаходять деталі, які суперечать механізму події. Це пояснюється тим, що справжня (істинна) обстановка місця певної події створена лише тоді, коли відбулася сама подія. Оскільки самої події в дійсності не було, неможливо створити реальну обстановку, не втративши часових та просторових зв'язків.

Суб'єктивний фактор полягає в тому, що особа зазвичай володіє лише фрагментарними уявленнями про інсценовану подію. Крім того, в момент і після вчинення кримінального правопорушення особа може перебувати у певному психічному стані, через що не здатна передбачати та уникати помилок при створенні інсценування.

З огляду на вказані фактори в інсценованій події завжди можна виявити обставини, що суперечать механізму події, – негативні обставини.

Ще Ганс Гросс згадував про негативні обставини, проте називав їх дещо інакше. Він писав: «...невільно натикаєшся на суперечності, пробіли та невідповідності, якщо поступово переходиш від загального до окремого, від причин до наслідків, від з'ясування намірів злочинця і способу, яким вони здійснювалися ... Такими «відхиленнями від природи» в обстановці події будуть ті невідповідності, які мають місце в тому випадку, коли ця обстановка була створена обманним шляхом, так, нібито вона відбулася насправді».

Сутність негативних обставин досліджували вітчизняні криміналісти: М. Д. Сергієвський називав негативні обставини «зайвими предметами», «несуразностями», а М. Є. Євгенєв – «негативними факторами».

Вперше термін «негативні обставини» запропонував уживати Іван Миколайович Якімов. Він позиціонував їх як такі, що *порушують звичайний, очікуваний порядок, який завжди та незмінно спостерігається при певних обставинах*.

Варто додати, що серед криміналістів були й такі, що взагалі заперечували існування негативних обставин (приміром, А. М. Ларін).

Усі погляди криміналістів на визначення і розуміння змісту негативних обставин умовно можна поділити на три великі групи. Найпоширеніша з них керується тим, що *негативними обставинами є відсутність слідів, предметів, фактів, які при заданих умовах повинні були бути*.

Наприклад, В. І. Попов зазначав, що «негативні обставини – це такі явища і сліди, які, судячи з багатьох ознак, повинні бути на місці події, але насправді вони відсутні». Недоліком такої позиції є те, що з кола обставин, які фактично є негативними, виключені процеси та факти. Крім того, на місці події часто виявляють те, чого не повинно бути при конкретній події.

Друга група криміналістів вважає, що негативні обставини *суперечать об'єктивним закономірностям розвитку події, яка розслідується* (І. Я. Моїсеєнко та А. Г. Бронніков).

Ю. Д. Федоров називає їх «фактами, що суперечать об'єктивним закономірностям розвитку якогось явища», а Б. М. Шавер – «обставинами, що суперечать нормальному стану, який мусить бути в результаті тих чи інших дій і обставин». Недоліком такої позиції є те, що за своєю внутрішньою суттю неможливо узгодити «нормальне» вчинення злочину та інсценування, оскільки вони є антиподами.

Третя група криміналістів пояснює існування негативних обставин шляхом *логічного зв'язку фактів, явищ, процесів із подією, що розслідується*.

На думку В. С. Бурдиної, «негативні обставини можна визначити як обставини, що свідчать про невідповідність фактичних даних висунутій версії». С. І. Медведєв вважає, що «негативними обставинами є будь-які фактичні дані, які суперечать логічному поясненню факту відповідно до висунутої версії». О. Г. Філіпов вважає, що «негативні обставини – це будь-які фактичні дані, що мають стосунок до справи, які неможливо пояснити, виходячи з початкової версії».

М. О. Селиванов під негативними обставинами розуміє «ознаки, за допомогою яких встановлено інсценування», і відносить їх до контраверсійних ознак, тобто ознак, що суперечать версії. Недоліком такої позиції щонайперше є прив'язка негативних обставин до версії.

Існують й інші підходи до розуміння негативних обставин. Р. С. Белкін трактує їх як «обставини (ознаки явищ, дій), що суперечать уявленню про звичайний хід речей у заданій ситуації. Нині така позиція є найпоширенішою поміж криміналістів. Вона дещо доповнена А. І. Вінбергом, котрий вважає, що «негативні обставини – це такі обставини, які суперечать певному поясненню характеру події, що не відповідає закономірному ходу речей, який би мав місце, якби це пояснення відповідало дійсності».

Узагальнюючи сказане, констатуємо, що негативні обставини – це *відсутність явищ (слідів, ознак), які обов'язково повинні бути наявні за певних обставин, або їх наявність, якщо вони не повинні бути в цьому місці чи в такому вигляді, а також наявність на місці події таких явищ (слідів, ознак), які не повинні бути там при вчиненні певного злочину*.

До речі, більшість криміналістів сходяться на тому, що основною ознакою негативних обставин є те, що їх наявність породжує суперечності.

Негативні обставини можуть бути виявлені у будь-який момент кримінального провадження. Також неможливо передбачити коло суб'єктів, які можуть їх виявити. Це є і слідчі (дознавачі), і спеціалісти, і експерти, і прокурор, і суддя, і потерпілий чи свідок, а також особа, яка взагалі не причетна до події кримінального правопорушення.

Негативні обставини можуть проявлятися і в ситуаціях, що не пов'язані з інсценуванням, як-от:

1) такі обставини з'явилися не у зв'язку з діями злочинця, а виникли в результаті випадкових причин;

2) має місце трансформація позитивної обстановки у негативну через неправильне її тлумачення;

3) відбулося накладення ознак різних злочинів, що сталися в одному місці.

Пропонуємо класифікацію негативних обставин:

1) за формою відображення: сліди, предмети, відомості;

2) за доступністю сприйняття:

– явні (не потребують спеціальних прийомів виявлення);

– приховані (*пп. 1 і 2 класифікації, запропоновані В. Є. Коваловою*);

3) стосовно дійсності: не відповідають дійсності; штучні; відповідають дійсності);

4) за формою існування:

– відсутність того, що повинно бути;

– наявність того, що не повинно бути;

– невідповідність виду слідів чи ознак тим, що мають бути (*пп. 3 і 4 класифікації, запропоновані В. А. Овечкіним*).

Однак найбільш практично значимою видається класифікація за характером виявлених суперечностей:

1) негативні обставини, що суперечать правильному уявленню про подію;

2) негативні обставини, що суперечать неправильному уявленню про подію.

За обсягом суперечностей можуть бути негативні обставини: що суперечать події загалом; що суперечать окремим її елементам.

6.3. Загальний алгоритм розслідування кримінальних правопорушень, вчинених з використанням інсценування

Програмування розслідування можна визначити як розробку програм (алгоритмів) дій слідчого. Таке програмування передусім характерне для початкового етапу розслідування і залежить від слідчої ситуації. Процес створення алгоритму розслідування кримінального правопорушення триває від накопичення і систематизації знань про кримінальне правопорушення до прийняття вірних рішень у питаннях, що виникають в ході розслідування, і далі до формалізації процесу, кінцевим результатом якого є алгоритмізація розслідування.

Незважаючи на всі складнощі, пов'язані з розслідуванням інсценувань, треба наголосити, що їм притаманні деякі загальні особливості, які допомагають використати їх для створення типових програм.

Як правило, визначальна роль у розкритті інсценувань належить якісному **огляду місця події** (далі – ОМП). Основними завданнями цієї слідчої (розшукової) дії є такі:

1) перевірити, чи дійсно все відбулося так, як про це розказують потерпілий, очевидці або підозрюваний;

2) з'ясувати, чи немає ознак, що вказують на інсценування (В. А. Овечкін навіть висловлював пропозицію включити у законодавчий перелік завдань ОМП виявлення та фіксацію негативних обставин, а також вирішення питання про істинність обстановки місця події).

Про ймовірне інсценування під час ОМП може свідчити:

- 1) як правило, демонстративний характер ознак події;
- 2) наявність на місці події ознак різних кримінальних правопорушень;
- 3) приховування на місці події окремих ознак кримінального правопорушення;
- 4) невідповідність ознак, що виявлені на місці інсценованої події, механізму істинної події;
- 5) суперечності в обстановці події.

В ході розслідування вбивства під час ОМП суттєве значення має встановлення часу та місця настання смерті загиблого, що іноді відіграє визначальну роль при викритті інсценування. У такому разі слідчому потрібно при огляді трупа за допомогою судового медика детально зафіксувати в протоколі трупні зміни та умови, в яких знаходився труп. Правильний висновок про час смерті під час судово-медичного дослідження експерт може зробити лише за умови детального опису трупних змін з вказівкою точного часу фіксації цих змін.

Також важливо визначити місце, де настала смерть загиблого, оскільки при інсценуваннях злочинець зазвичай намагається перемістити тіло з місця вбивства у інше або ж змінює його положення та позу. Про переміщення чи зміну положення трупа можна судити за наявності таких ознак:

- 1) за слідами волочіння на самому трупі, одягнутому на ньому одязі та оточуючій обстановці;
- 2) за плямами крові, що стікали з трупа під час переміщення, її бризками, або при відсутності навколо трупа значних плям крові, попри поранення, які би мали викликати сильну кровотечу;
- 3) за невідповідністю трупних плям позі трупа.

Варто також уважно оглянути одяг на трупі (особливо кишені). Крім плям крові та слідів волочіння, на ньому можуть бути виявлені дрібні частинки сипучих речовин, фарби, ґрунту, соломи тощо, яких на місці події немає. Вони також допоможуть слідчому встановити місце, де знаходився труп до переміщення.

Під час огляду місця події можна виявити такі ознаки, які в своїй сукупності засвідчуватимуть, що мало місце вбивство, інсценоване під самогубство. До них належать:

- 1) розміщення трупних плям, що суперечить позі трупа (наприклад, на спині чи животі, коли труп висить у петлі, на спині, коли труп лежить обличчям донизу);
- 2) дві (чи більше) странгуляційні борозни при наявності одинарної петлі;
- 3) наявність при повішенні замкнутої странгуляційної борозни;
- 4) невідповідність між слідом, який залишає матеріал цієї петлі, і слідом у странгуляційній борозні;

5) відсутність опори, коли без неї неможливо піднятися і просунути голову в петлю;

6) чисті руки повішеного при наявності брудної мотузки, в петлі якої він виявлений, чи на брудному предметі, до якого мотузка кріпиться;

7) характерне розміщення волокон у мотузці, в петлі якої виявлено висячий труп, і у дерев'яного предмета, до якого вона прив'язана, що свідчить про підтягування трупа знизу вгору;

8) декілька вдавлених борозенок (замість однієї) на предметі, до якого кріпиться мотузка, що зазвичай спостерігається при підтягуванні трупа знизу догори;

9) потьoki крові з рота, носа, вух чи інших частин тіла, які розміщені нетипово щодо пози трупа;

10) відсутність ознак пострілу зблизька при наявності обставин, що свідчать про самооборону;

11) відсутність на руці трупа бризок крові, які зазвичай падають на неї під час пострілу в голову впритул з короткоствольної зброї, що знаходиться в руці потерпілого;

12) відсутність біля вхідного вогнепального отвору ознак, що свідчать про постріл впритул (штанцмарки, незгорілих порошків);

13) ознаки падіння з висоти, якщо потерпілий завідомо не міг пересуватися (немовля, паралітик);

14) ознаки, що свідчать про боротьбу на місці події чи самооборону.

Під час розслідування вбивств важливе значення мають результати судово-медичної експертизи. Перше питання, яке повинен з'ясувати слідчий, – це причина смерті та спосіб її спричинення.

При наявності на трупі двох і більше пошкоджень обов'язково треба поставити експертові питання про їх причинний зв'язок зі смертю, а також від яких саме із них настала смерть. Також важливо встановити, чи нанесені тілесні ушкодження прижиттєво, чи вже після смерті (інколи спричинення посмертних ушкоджень застосовується для інсценування).

За наявності на трупі крові потрібно з'ясувати, чи вся вона належить загиблому. Вивчаючи обставини смерті, також необхідно поставити експерту питання про позу загиблого в момент нанесення йому ушкоджень.

В окремих випадках при розслідуванні вбивств, інсценованих під самогубство, слідчий має справу з «передсмертною запискою». В цьому випадку варто обов'язково встановити її автора та виконавця шляхом призначення судово-печоркознавчої (авторознавчої) експертизи.

Під час розслідування крадіжок негативними обставинами, що свідчать про можливе інсценування, можуть бути:

1) надмірний безлад, розкидані і пошкоджені матеріальні цінності;

2) наявність ознак, які свідчать про те, що хоч перешкода і була зламана, але це зроблено було не ззовні, а зісередини (наприклад, завдяки наявності пилу або павутини на зовнішній рамі);

3) відсутність слідів, які обов'язково мають бути при певних діях (скажімо, відсутність металевих ошурок в місці розпилю замка);

4) використання як знаряддя злому предмета, що зазвичай знаходиться всередині цього приміщення;

5) неприродне положення дрібних частинок зламаної перешкоди (наприклад, при видавлюванні чи вибиванні скла його уламки падають у бік, куди спрямований удар чи натиск);

6) незбіжність розмірів виявленого отвору і викрадених предметів.

Виявлені негативні сліди потрібно зафіксувати в протоколі огляду з детальним описом того, в чому саме полягають суперечності. При цьому сам термін «негативні обставини» в тексті протоколу не вживається, оскільки те, що це є негативним обставинами, – умовивід самого слідчого, як-от «виявлено навісний замок з розпиляною дужкою. Металевих ошурок від розпилю поблизу нього виявлено не було». Виявлені негативні обставини теж фіксуються з використанням фото- чи відеознімання.

При вчиненні насильницьких злочинів (вбивств, розбоїв, зґвалтувань) для створення неправдивої та більш переконливої обстановки злочинець нерідко наносить собі пошкодження на тілі та одязі, що характерні, з його точки зору, для того кримінального правопорушення, який ним інсценується. Як правило, такі сліди повинні свідчити про насильство з боку інших осіб і являються слідами нападу, побиття, слідами боротьби, наприклад:

1) щоби приховати нестачу матеріальних цінностей (грошей), матеріально відповідальна особа інсценує розбійний напад на себе (в місці чи поза місцем зберігання цінностей);

2) особа, яка вчинила умисне вбивство чи вбивство з необережності близької людини, намагається інсценувати розбійний напад сторонніх осіб, внаслідок чого його нібито поранили, а родича вбили;

3) особа може заподіяти собі самоушкодження при згвалтуванні;

4) особа, яка працює охоронцем, завдає собі ушкодження при інсценуванні нападу на охоронюваний ним об'єкт.

Для утворення таких слідів інсценування на своєму тілі необхідно все обдумати та підготуватися. Іноді для більшого переконання при утворенні слідів на своєму тілі злочинець може залучити для допомоги сторонніх осіб.

Слідча практика показує, що найпоширенішими способами завдання самоушкоджень є нанесення тілесних ушкоджень за допомогою: 1) тупих предметів (кулаками, нігтями, зубами, при падінні на щось); 2) колючо-ріжучими, рублячими предметами; 3) вогнепальною зброєю (доволі нечасто).

Всі такі ушкодження, як правило, мають ненебезпечний характер, зазвичай вони численні і паралельні, з наявністю пробних насічок і розміщуються на передній частині тіла, на верхніх чи нижніх кінцівках, на грудях, животі, рідше на шії чи верхній частині спини (тобто там, де можна дістати своєю рукою, не піддаючи себе серйозній небезпеці).

Особливе місце займають самоушкодження, що спричиняються вогнепальною зброєю. Якщо нанесення ушкодження колючими чи тупими предметами інколи довіряються стороннім особам, то вогнепальні поранення спричиняються самому собі, оскільки вогнепальна зброя за своєю ефективністю значно небезпечніша. Тому особа, спричиняючи собі ушкодження вогнепальною зброєю, вживає заходів, щоб виключити серйозну небезпеку для свого життя.

Зазвичай вогнепальні самоушкодження спричиняють собі особи, котрі добре володіють зброєю, яку вони або мають в особистому користуванні, або вона їм доступна. Постріл при цьому

робиться з дуже близької відстані, а в правоохоронні органи повідомляється, що постріл зробив нападник, який у нього зброю відібрав; вогнепальні ушкодження здійснюються у різні частини рук (долоні, пальці) впритул або з близької відстані. Самі поранення проводяться у м'які тканини тіла у вигляді караючих поранень шкіри. Інколи постріл проводять і в ліву частину грудей. Для цього шкіру відтягують убік та прострілюють.

В окремих випадках злочинці можуть знати, що при пострілі зблизька обов'язково залишаються сліди у вигляді кіптяви, незгорілих порошинок, опіків. Тому вони використовують так звані «прокладки», що поглинають вказані сліди (для цього використовують предмети одягу, рушнички, фанеру, пластилін, м'ясо тощо).

Також слід звернути увагу на механізм пошкодження одягу при самопораненні. Практика показує, що дуже рідко самоушкодження вчиняються через одяг (зазвичай його знімають, потім наносять ушкодження на тілі, а далі на одязі). Про поняття «мінус-тканина» можна детально прочитати у підручниках зі судової медицини.

Найважливішою першою ознакою при самоушкодженнях є їх локалізація. У праворуких пошкодження головно з лівого боку, на лівій руці (переважно на кисті чи передпліччі), на лівій нозі (бедрі чи гомілиці), рідше на лівому боці чи лівій стороні живота. Пошкодження на правій стороні та на спині трапляються зрідка. Зрозуміло, що в тих випадках, коли самопоранення наноситься за допомогою сторонньої особи, вони можуть знаходитися в будь-якому місці та картина самопоранення буде виглядати більш правдоподібно. Однак залучення сторонньої особи до нанесення поранень тягне за собою більшу небезпеку для здоров'я особи, тому вона до цього вдається не так часто.

Друга ознака – відносна безпека ушкоджень. Вони розміщуються на певній відстані від життєво важливих органів, не зачіпають їх і становлять собою, як правило, легкі тілесні ушкодження.

Третя ознака – невідповідність типовим пошкодженням, які наносяться при вчиненні конкретного злочину, за своєю тяжкістю, локалізацією.

Четверта ознака – невідповідність пошкоджень на тілі та на одязі за їх взаєморозташуванням, розміром, напрямом, формою.

П'ята ознака – невідповідність ушкодження обстановці на місці події.

Шоста ознака – невідповідність давності тілесних ушкоджень самій події кримінального правопорушення.

Своєчасне виявлення ознак самоушкодження має велике значення для викриття інсценувань. Це досягається шляхом проведення низки невідкладних і послідовних слідчих (розшукових) дій. Наприклад, огляд місця події потрібно проводити невідкладно після заяви «потерпілого» і, за змоги, за його участю, що допоможе виявити обставини і механізм події, в результаті якої він отримав ушкодження. В процесі огляду слід звертати увагу на виявлення і фіксацію різного роду зброї, боєприпасів, стріляних куль, гільз, інших пристроїв для нанесення тілесних ушкоджень, закривавлених предметів і речей (одягу), слідів крові, слідів боротьби.

Використовуючи матеріали огляду місця події, потрібно зразу ж після цього провести допит «потерпілого». В процесі допиту необхідно детально з'ясувати і зафіксувати не тільки основні моменти події, а й дрібні її деталі, особливо ті, що стосуються отримання тілесних ушкоджень. Не слід покладатися на те, що перший допит одразу ж призведе до того, що особа зізнається в інсценуванні. Його завдання – з'ясувати та якомога детальніше зафіксувати версію «потерпілого» для того, щоб у подальшому зіставити її з іншими об'єктивними даними, що будуть встановлені розслідуванням.

У провадженнях щодо інсценування велике значення має проведення судово-медичної експертизи. На експертизу скеровується не тільки сам «потерпілий», а й предмети одягу, взуття зі слідами ушкоджень, а також виявлені на місці події зброя чи інші предмети, пристосовані для нанесення ушкоджень. Експертиза здатна встановити, чи могли бути завдані ушкодження своєю рукою, відповісти на питання одночасності нанесення ушкоджень на тілі та одязі, провести зіставлення об'єктивної картини пошкоджень із показаннями «потерпілого».

Істотно сприяє викриттю інсценувань проведення слідчого експерименту, а також обшук за місцем проживання у підозрюваного. Слідчий експеримент допомагає встановити слідчому можливість зробити (вчинити) певні дії в обстановці, яку описує «потер-

пілий», а обшук – знайти зброю, боєприпаси, предмети, що використовувалися як «поглиначі», закривавлений одяг і предмети, які, за словами «потерпілого», нібито були у нього внаслідок нападу викрадені.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте суть інсценування кримінального правопорушення та його відмінність від симуляції, фальсифікації чи маскування.

2. Вкажіть мету інсценування та основні елементи поведінки, які ним охоплюються.

3. Перелічіть види інсценування та його етапи.

4. З'ясуйте поняття та значення «негативних обставин».

5. Охарактеризуйте об'єктивні та суб'єктивні фактори інсценування.

6. Назвіть, що може свідчити про можливе інсценування під час огляду місця події.

7. Вкажіть, що може свідчити про можливе інсценування під час огляду трупа.

8. Роз'ясніть, що може свідчити про можливі «самоушкодження» під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень.

9. Зазначте, що може свідчити про можливе інсценування під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених із використанням вогнепальної зброї.

Тести

1. Створення обстановки, що не відповідає події, яка сталася на цьому місці, та може доповнюватися узгодженими з цією обстановкою поведінкою і неправдивими повідомленнями як виконавця інсценування, так і пов'язаних із ним осіб, – це:

- а) фікція;
- б) інсценування;
- в) симуляція;
- г) фальсифікація.

2. У чому полягає зміст інсценування:

- а) у знищенні дійсних слідів;
- б) у створенні неправдивої обстановки;
- в) у наданні події видимості іншої;
- г) усі відповіді правильні?

3. Як правильно називаються два основні елементи, що належать до інсценування:

- а) реальний та віртуальний;
- б) ідеальний і штучний;
- в) реальний та вербальний;
- г) матеріальний і вербальний?

4. Що не є метою інсценування:

- а) ухилення від відповідальності;
- б) продовження протиправної діяльності;
- в) встановлення винності особи;
- г) ускладнення процесу розслідування?

5. Що з наведеного не є видом інсценування:

- а) інсценування події кримінального правопорушення, якої в дійсності не було;
- б) інсценування події кримінального правопорушення, яка вже відбулася (тобто реально мала місце);
- в) інсценування незлочинної події;
- г) усі відповіді правильні?

6. Які фактори впливають на інсценування та перешкоджають встановити істину:

- а) першочергові та другорядні;
- б) об'єктивні та суб'єктивні;
- в) основні та додаткові;
- г) визначальні та побічні?

7. Яку із запропонованих класифікацій інсценувань за змістом наведено неправильно:

- а) інсценування тільки матеріальних слідів події;

- б) інсценування тільки з використанням відповідної поведінки та повідомленням неправди;
- в) інсценування матеріальних слідів події у поєднанні з відповідною поведінкою та повідомленням неправди;
- г) інсценування на місці реальної події чи в іншому місці?

8. Що з наведеного стосується класифікації інсценувань за часом:

- а) інсценування кримінального правопорушення;
- б) інсценування після вчинення кримінального правопорушення;
- в) інсценування, вчинене злочинцем;
- г) інсценування на місці вчинення кримінального правопорушення?

9. Відсутність слідів, предметів, фактів, які при заданих умовах мають бути, – це:

- а) негативні обставини;
- б) позитивні обставини;
- в) закономірні обставини;
- г) прогалини у події.

10. Що з виявленого під час огляду місця події може свідчити про ймовірне інсценування:

- а) наявність ознак різних кримінальних правопорушень;
- б) суперечності в обстановці події;
- в) невідповідність виявлених ознак механізму події;
- г) всі відповіді правильні?

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov>

3. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

4. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

5. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз : Наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

6. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ МВС України від 27.04.2020 р. № 357. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

7. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Мінфіну України, Мінюсту України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

8. Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ : Наказ МВС України від 12.10.2009 р. № 436. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

9. Баранов Е. В. Криминалистическая сущность инсценировок и методы их разоблачения при расследовании преступлений : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.09. М., 1977. 18 с.

10. Дементьев В. В., Степанов В. В. Инсценировка преступления: сущность и методы раскрытия. М. : Юрлитинформ, 2009. 176 с.

11. Криміналістика : підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. 3-тє вид., перероб. та допов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 948 с.

12. Криміналістичне забезпечення виявлення і розслідування злочинів: монографія / за ред. В. В. Тіщенко. Одеса : ВД «Гельветика», 2018. 430 с.

13. Медведев С. И. Негативные обстоятельства и их использование в раскрытии преступлений : учеб. пособие. Волгоград : НИИРИО ВСШ МВД СССР, 1973. 120 с.

14. Овечкин В. А. Расследование преступлений, скрытых инсценировками : учеб. пособие. Х. : Юрид. ин-т, 1979. 45 с.

15. Осадчий Ю. Інценування ДТП як складова частина способу й обстановки вчинення окремих категорій злочинів. *National law journal: Theory and practice*. 2018. Іunie. № 3. С. 128–131.

16. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / О. О. Алексеев, В. К. Весельський, В. В. Пясковський; за ред. О. О. Алексеева. К. : ЦУЛ, 2017. 320 с.

17. Торган Л. М. Інценування злочинів: способи підготовки, скоєння та приховування. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 19. С. 31–34.

18. Фадеєв В. И. Расследование инсценировок преступных событий: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Воронеж, 1998. 191 с.

ДЕЗІНФОРМУВАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНІЙ З РОЗСЛІДУВАННЯМ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

- 7.1. Поняття інформації як основної складової дезінформування.*
- 7.2. Поняття кримінального дезінформування.*
- 7.3. Поняття тактичного дезінформування.*

7.1. Поняття інформації як основної складової дезінформування

Кримінальне провадження назагал становить собою послідовне чи паралельне прийняття суб'єктом розслідування рішень щодо окремих локальних завдань, перелік яких визначений рамками предмета доказування у кримінальному провадженні та можливостями їх практичної реалізації.

Сутність рішень, сама їх значимість залежать головно від трьох чинників: 1) професійних та особистих інтересів учасників судочинства; 2) меж їхньої правової компетенції та 3) стадії кримінального провадження.

Однак, яким би з цих чинників не визначалася необхідність прийняття того чи іншого рішення, на якій би стадії кримінального процесу воно не приймалося, в його основі лежить інформація, певна інформаційна база, якою суб'єкт володіє на момент прийняття рішення.

Іншими словами, будь-яке рішення, що приймається у кримінальному судочинстві, будь-яким суб'єктом (професійним чи непрофесійним), засновується на аналізі наявності чи відсутності

належного інформаційного комплексу, що обумовлює необхідність чи можливість прийняття саме такого правового рішення.

У цьому контексті слушним видається визначення А. М. Ларіна щодо діяльності на досудовому слідстві. Науковець розслідування кримінальних правопорушень називає «боротьбою за інформацію», – інформацію, яка дає змогу приймати процесуальні чи інші правові і криміналістичні (тактичні) рішення під час розслідування. Саме тому найдієвішим способом протидії об'єктивності, повноті та якості виконання кожним учасником кримінального судочинства його кримінальних процесуальних функцій є різні види і форми посягань на доказову інформацію в цілому та докази зокрема.

Тому очевидним є той факт, що будь-які посягання на доказову інформацію та безпосередньо докази відбиваються на якості прийняття суб'єктом розслідування відповідного рішення, нерідко роблячи його помилковим, менш ефективним або нераціональним для вирішення проблеми, що виникла під час розслідування.

Як у кримінальній, так і в криміналістичній, а також будь-якій іншій соціальній діяльності людина постійно послуговується двома видами інформації: достовірною (дійсною) та недостовірною (неправдивою). Наразі це яскраво видно на прикладі різноманітної інформації, що поширюється, наприклад, через мережу Інтернет чи засоби масової інформації та носить назву «фейк». «Фейкова інформація» (або «вкид») є неправдивими повідомленнями, які підкріплюються підробленими фото, відео чи свідченнями очевидців. Саме їх зараз розглядають як один із найефективніших інструментів ведення гібридної війни.

Поняття «інформація» належить до фундаментальних філософських категорій. Під нею зазвичай прийнято розуміти знання, відомості, фактичні дані, повідомлення, з якими людина має справу у повсякденному житті та професійній діяльності, прояви яких вона спостерігає в природі та суспільстві. Якщо говорити про етимологію терміна «інформація», то походить він від лат. *informatio* та означає – роз'яснення, виклад фактів чи подій, витлумачення, ознайомлення, просвічення.

У ст. 1 Закону України «Про інформацію» вказується, що **інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути**

збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

У криміналістиці реалізуються два підходи до розуміння сутності та джерела інформації. Згідно з першим підходом, під інформацією розуміють відображення сформованих якостей (властивостей) матеріальних об'єктів, процесів, явищ і здатність повідомляти, нести відомості. Така якість (властивість) і є джерелом інформації. Вона може перебувати у прихованому стані (є потенційною інформацією). Інформаційна властивість проявляє себе ззовні лише при сприйнятті її тим чи іншим адресатом.

Другий підхід протилежний першому – він абстрагується від властивостей матеріальних об'єктів, процесів, що визначають зміст інформації. Вирішальне значення надається фактору, що перетворює можливість інформувати в саму інформацію, тобто у можливість її використати. Не природа насичена інформацією, а людина створює інформацію про навколишнє середовище.

Як пишуть Р. С. Белкін та А. І. Вінберг, «інформація завжди існує не взагалі, а для когось і як така виникає тільки з появою її споживача». Розвиток різних теорій та підходів до розуміння інформації призвів до виникнення такого поняття, як «інформаційний продукт (продукція)» – документована інформація, що підготовлена і призначена для задоволення потреб користувача інформації (ст. 1 ЗУ «Про Національну програму інформатизації»).

Саме інформація використовується для реалізації мети дезінформування.

Дезінформація – це штучно змінений стан свідомості індивіда, що здійснюється завдяки використанню завідомо неправдивої інформації. У криміналістиці вона представлена окремою науковою теорією про кримінально-релевантне дезінформування («релевантність» означає «міру відповідності отриманого результату бажаному»).

Ця окрема теорія складається з таких розділів: 1) загальна теорія; 2) вчення про кримінальне дезінформування; 3) вчення про оперативно-розшукове дезінформування; 4) вчення про слідче дезінформування.

У ролі об'єктів, видимість яких створюється, можуть виступати найрізноманітніші елементи матеріального світу, їхні ознаки,

компоненти, зв'язки та відносини (події, явища, стан здоров'я, зовнішній вигляд людини, предмет, вид діяльності).

Роль засобу створення видимості демонстрованого об'єкта відіграватиме завідомо неправдива інформація, що передається письмовим чи усним способом, притворною, ігровою поведінкою суб'єктів дезінформування, пов'язана з використанням за потреби певних предметів, а також інформації, носіями та джерелами якої є штучні зміни, привнесені в навколишнє природне мікросередовище.

Проміжною метою дезінформування є введення протилежної сторони в оману, а кінцевою – отримання того результату, що адекватний інтересам дезінформатора, заради чого і вводилася в оману особа (група осіб).

Механізм реалізації будь-якого дезінформування передбачає:

1) дії зі створення та фіксації в пам'яті вигаданого образу (мисленнєвої моделі);

2) дії з передачі вигаданої моделі її адресату і введення його в оману щодо характеру та змісту того, що відбувається насправді;

3) дії, пов'язані зі сприйняттям і використанням дезінформатором у своїх цілях реакції адресата на отриману інформацію.

Важливим елементом для всіх видів дезінформування (кримінального, оперативного-розшукового чи слідчого) є те, що його суб'єкти (дезінформатори) діють за задалегідь видуманою легендою (**фікцією**). У цьому разі під легендою розуміється версія, яка не відповідає дійсності і заснована на повністю видуманій або частково спотвореній інформації, що створює неправдивий образ якого-небудь об'єкта (особи, дії, поведінки), що використовується для приховування істинних цілей, мотивів, ролі, характеру та змісту активності суб'єкта, який реалізує легенду.

Існують різні варіанти тлумачення поняття «фікція». Вона трактується як:

1) вимисел, вигадка, плід фантазії;

2) прийом, за допомогою якого дійсність підводиться під якусь умовну форму з визначеною ціллю;

3) стан, побудова, яким ніщо не відповідає у дійсності, але які використовуються як припущення з певною метою;

4) щось, що не існує в дійсності, лише видимість чогось, обман, підробка;

5) вигадані стан, утворення, що не відповідають дійсності, але використовувані як дійсне з якоюсь метою;

б) обман, лише назва, подоба, вимисел, імітація, фальшивка, тільки слова, «липа».

Традиційним об'єктом дослідження в юриспруденції є юридична фікція. З огляду на завдання науки криміналістики можна, спираючись на визначення Р. К. Лотфулліна, дати визначення цього поняття: **юридична фікція – це таке явище в праві, коли неправда (брехня) поставлена на службу суспільства загалом та криміналістики зокрема.**

У науковій літературі юридичну фікцію розглядають як:

1) норму права;

2) техніко-юридичний прийом нормотворчої та правозастосовної діяльності;

3) властивість правових норм певної категорії.

У контексті теорії та практики кримінально-релевантного дезінформування поняття фікції як реального явища може бути визначено таким чином: *спеціально створена з використанням завідомо неправдивої інформації, породжуючи ілюзію достовірної, а насправді така, що не відповідає дійсності, ситуація, представлена суб'єкту (суб'єктам) сприйняття з метою введення його (їх) в оману, неадекватної оцінки фактично існуючих обставин і прийняття ним (ними) помилкового рішення про вчинення дій в інтересах дезінформатора чи рішення відмовитися від дій, йому не вигідних.*

Фікції за ознакою їх походження поділяються на кримінальні (є засобом злочинної діяльності) та криміналістичні (є засобом криміналістичної науки та практичної діяльності).

Поняття «кримінально-релевантне дезінформування» тісно пов'язане з поняттям «інсценування». Як зазначає С. В. Андреев, кримінально-релевантне інсценування може бути представлене у вигляді дезінформаційної системи, створюваної для введення в оману тих осіб, на сприйняття яких вона розрахована (адресована), та очікуваної з їхнього боку відповідної поведінкової (дієвої) реакції, яка може бути використана інсценувальником в суспільно корисних чи антисуспільних цілях.

7.2. Поняття кримінального дезінформування

Кримінальна інформація – це відомості, які створюють, здобувають, інтерпретують і реалізують суб’єкти протиправної діяльності під час підготовки та вчинення кримінального правопорушення чи протидії органам досудового розслідування (чи дізнання). Така інформація, з одного боку, є предметом активності (діяльності) злочинців, а з іншого – засобом вирішення намічених ними завдань.

Здобута злочинцями інформація – це мисленнєво оброблені (проаналізовані) ними відомості про потенційний предмет посягання, інші об’єкти реальної дійсності, які вони отримують із різноманітних джерел зі загальнодоступних каналів (ЗМІ, Інтернету), а також іншим шляхом (від інших злочинців, завдяки особистому спостереженню тощо). Ці відомості накопичуються, осмислюються, перевіряються, уточнюються та використовуються для вирішення поставлених завдань (наприклад, розробки плану нападу на інкасаторів, відділення банку; вербування співучасників; підшукування знарядь вчинення кримінального правопорушення, засобів маскування, підроблених документів тощо).

Отже, будучи інформаційним продуктом кримінальної активності, такі відомості одночасно є своєрідним будівельним матеріалом, що використовується злочинцями для конструювання іншого виду інформаційних і матеріальних продуктів, частина з яких ґрунтується на завідомо неправдивій інформації.

Головна зброя кримінального дезінформування – завідомо неправдива інформація, яка передається шляхом усного мовлення чи матеріальних інсценувань. Проміжна ціль – ввести в оману потерпілих, працівників поліції (слідчого, дізнавача, оперативного працівника), інших учасників кримінального судочинства, сприяти помилковим з їхнього боку оцінкам ситуації.

Кінцеві цілі:

- 1) підштовхнути до дій, які потрібні дезінформатору, або відмовитися від дій, які йому не вигідні;
- 2) скористатися отриманими результатами.

Завідомо неправдива інформаційна система реалізується певним шляхом:

- 1) виключення, приховування окремих елементів об'єкта;
- 2) додавання об'єкту вигаданих деталей, елементів, ознак, за допомогою яких йому надається новий вигляд (характеристика);
- 3) заміна одного реального об'єкта іншим реально існуючим об'єктом або неіснуючим (видуманим);
- 4) подача інформації про об'єкт в іншому контексті, на іншому тлі;
- 5) створення штучного, вигаданого образу об'єкта, що не існує в дійсності.

Така інформація передається усно-мовленнєвим шляхом (скажімо, шляхом неправдивого повідомлення чи завідомо неправдивих показань) або письмово-мовленнєвими способами (приміром, письмовим зверненням до правоохоронних органів про вчинення кримінального правопорушення).

Кожна кримінальна фікція має свою структуру, яка складається з **таких елементів**: суб'єкт, предмет, ціль, мотив, дії, знаряддя і засоби, обстановка, наслідки. Всі ці елементи, їхні внутрішні та зовнішні зв'язки і відносини підлягають доказуванню. Вони ж є предметом наукових досліджень. Головне завдання прикладного характеру, яке вирішується в цьому разі, – узагальнення та використання отриманих даних для розробки, апробації та впровадження у практичну діяльність методів, способів, прийомів і методик, що сприяють оптимізації практичної криміналістичної діяльності.

Успіху на цьому шляху може сприяти криміналістична класифікація досліджуваного об'єкта за певними підставами. Керуючись ними, кримінальні фікції доречно згрупувати як:

- цілісні системи, притаманні складам тих чи інших видів кримінальних правопорушень (передбачені у самій статті КК України);
- підсистеми, іманентні окремим елементам механізму вчинення якого-небудь виду кримінального правопорушення.

До другої групи належать такі підгрупи кримінальних фікцій:

- 1) фікція як засіб підготовки до вчинення кримінального правопорушення;

- 2) фікція як засіб вчинення кримінального правопорушення;
- 3) фікція як засіб приховування кримінального правопорушення;
- 4) фікція як засіб приховування особи злочинця і фальсифікації окремих обставин і слідів кримінального правопорушення;
- 5) фікція як засіб досягнення інших протиправних цілей.

Вищевказані фікції сприяють: вступу злочинців в інформаційний, психологічний та фізичний контакт із потенційними жертвами з метою, наприклад, проникнути на об'єкт; доведенню потерпілої особи до стану, в якому вона не може чинити реальної протидії злочинцям; заманюванню наміченої жертви у безлюдне чи інше місце; розміщенню в Інтернеті вигаданої інформації задля виявлення заінтересованих осіб тощо.

7.3. Поняття тактичного дезінформування

Оперативно-розшукове та слідче дезінформування називають тактичним. Назагал під ним розуміють здійснюваний із використанням способів і прийомів криміналістичних фікцій процес введення в оману розроблюваних на досудовому слідстві осіб з метою виявлення ймовірно вчинених ними латентних кримінальних правопорушень, встановлення причетності до виявлених кримінальних правопорушень та викриття у вже вчинених правопорушеннях у разі підтвердження відповідних версій.

Принципова відмінність тактичного дезінформування від інших способів і прийомів психологічного впливу на свідомість осіб, що є носіями потрібної для розслідування інформації, полягає в тому, що воно, ґрунтуючись на фактичних даних, передбачає використання завідомо неправдивої інформації.

Говорячи про можливість застосування тактичного дезінформування, наведемо з цього приводу думку В. П. Бахіна. Він, обстоюючи можливість такого дезінформування, аргументує свою позицію конкретними обставинами:

1) будь-який випадок використання слідчим дезінформації досить часто класифікується як недопустима брехня. Але у протидії

злочинності дезінформація не тільки може, а й повинна використовуватися як засіб діяльності (наприклад, дезінформування як спосіб приховування місцеперебування важливого свідка, життю якого загрожує небезпека);

2) деякі узаконені засоби не повною мірою відповідають загальноприйнятим нормам моралі. Вибір рішення у цьому випадку, безсумнівно, є результатом морального компромісу, допустимого у слідчій діяльності лише в тих випадках, якщо іншого виходу немає, а результат такого компромісу позитивно впливає на досягнення мети розслідування;

3) необхідно ставити питання не про те, допустиме чи недопустиме тактичне дезінформування, а коли та за яких обставин воно може бути задіяне як засіб професійної діяльності, коли і при яких чітко визначених умовах воно може застосовуватися, а коли воно недопустиме.

Аналіз чинного КПК України свідчить про те, що частково ці обставини були відображені у його нормах, надто в ході проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Скажімо, з метою нерозголошення відомостей досудового розслідування (ст. 222 КПК України) слідчий попереджає осіб, яким стали відомі відомості досудового розслідування, про їхній обов'язок не розголошувати такі відомості без відповідного на те дозволу. Іншим прикладом можуть слугувати положення ст. 15 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», де визначаються заходи щодо забезпечення конфіденційності даних про особу (обмеження відомостей про особу в протоколах, нерозголошення будь-яким способом дійсних анкетних даних тощо).

Наведене дає підстави говорити про те, що допустимою слід вважати лише ту завідомо неправдиву інформацію, яка не суперечить букві та духу кримінального процесуального закону, відповідає його принципам і відповідає завданням кримінального судочинства. З цього приводу варто навести позицію Р. С. Белкіна, який вказує, що тактичне дезінформування не може бути виправдане, якщо воно засноване на:

- 1) правовій необізнаності особи;
- 2) завідомо не виконуваний обіцянці такій особі;
- 3) фальсифікації доказів.

В. О. Образцов вважає, що завідомо неправдиву тактично значиму інформацію допустимо використовувати лише в умовах крайньої необхідності, що вимагає екстреного, невідкладного втручання правоохоронних органів у хід події, коли іншими способами вирішити проблемну ситуацію, що склалася, без прийняття заходів дезінформаційного характеру неможливо чи суттєво утруднено, і це пов'язано з втратою доказів, невиправданою витратою значних часових та інших ресурсів.

Тактичне дезінформування суб'єктами кримінального переслідування і особами, що їм сприяють, допустиме у випадках:

- 1) коли вони вирішують поставлені завдання в умовах загрози життю, здоров'ю і майну особи;
- 2) діють з метою забезпечення безпеки своїх колег, їх рідних та близьких.

Тактичне дезінформування навряд чи буде виправдане та необхідне стосовно неповнолітніх осіб, осіб з відхиленнями психіки, що мають очевидні суттєво обмежені розумові здібності.

Тактичне дезінформування ініціюється та здійснюється спеціальним суб'єктом. За потреби у процес тактичного дезінформування залучаються потерпіла особа та інші особи, що добровільно допомагають працівникам правоохоронних органів, діючи за їхнім сценарієм та під їхнім контролем.

Об'єктами тактичного дезінформування є:

- 1) контингент осіб, що провадить злочинний спосіб життя;
- 2) особи, схильні до злочинних проявів;
- 3) конкретні персоніфіковані особи, які підозрюються у вчиненні кримінальних правопорушень.

Як і під час кримінального дезінформування, тактичне дезінформування може здійснюватися як однією, так і групою осіб. Проміжною метою при цьому буде введення протилежної сторони в оману, а кінцевою – отримання того результату, який адекватний інтересам дезінформатора.

Подібним є і механізм реалізації того чи іншого дезінформування.

Він складається з таких етапів:

- 1) дії щодо вироблення та фіксації в пам'яті вигаданого образу;

2) дії щодо передачі наявної в імітаційній моделі неправдивої інформації адресату і введення його в оману стосовно характеру та змісту того, що фактично відбувається;

3) дії, пов'язані зі сприйняттям та використанням дезінформатором у своїх цілях реакції адресата на отриману ним інформацію.

Однак усе це стосується суто зовнішнього порядку. Змістова сторона цих двох видів дезінформування принципово відрізняється. За умови кримінального дезінформування дезінформація буде незаконною, а в разі тактичного дезінформування вона буде схвалюватися більшою частиною законослухняних громадян, оскільки міститиме не деструктивний, руйнівний заряд, а матиме конструктивний потенціал і суспільно корисну спрямованість.

Предмет тактичного дезінформування охоплює:

1) окремі фрагменти кримінального правопорушення, що не загрожують суспільній безпеці;

2) події некримінальної природи, окремі обставини, елементи, ознаки та події некримінального характеру;

3) ситуації, а також адекватні їм дії;

4) поведінку та види професійної діяльності;

5) типові ознаки зовнішності, що притаманні певній групі населення чи професії;

6) інтереси, нахили, хобі, мовні особливості осіб, за яких видає себе учасник тактичної дезінформації, тощо.

Логічною основою тактичної дезінформації є адекватна ситуації наперед продумана у всіх її деталях «**легенда**». Вона допомагає ввести злочинця в оману, приховати обізнаність правоохоронних органів щодо вчиненого ним кримінального правопорушення, спрямувати його активність у потрібному для правоохоронних органів напрямі, домогтися вирішення поставлених перед розслідуванням завдань.

Обов'язковими атрибутами тактичного дезінформування є такі обставини:

1) модельна, імітаційна, постановочно-ігрова складова реалізації вербальної та невербальної активності;

2) здатність створюваного дезінформаційного продукту чинити психологічний вплив на адресатів та вводити їх в оману щодо істинного стану речей;

3) цілеспрямована активність суб'єктів, які діють відповідно до розробленого на основі легенди сценарію;

4) наявність у належних випадках маскувальних засобів, екіпірування, реквізитів, що характерні для створюваної ситуації.

До основних принципів тактичного дезінформування доцільно віднести:

а) обґрунтованість (наявність достатніх фактичних даних, що дають підстави прийняти рішення про необхідність здійснення дезінформування);

б) пряму причетність до завдань, які вирішуються кримінальним провадженням;

в) предметність та цілеспрямованість дій суб'єктів дезінформування, спрямованість на збір, перевірку, конструктивне використання кримінально-релевантної інформації;

г) своєчасну, дієву, оперативну реалізацію дезінформаційної інформації;

г) забезпечення учасників дезінформації достатніми кадровими, фінансовими, технічними ресурсами;

д) ситуаційну обумовленість характеру та змісту дезінформування;

е) творчий підхід до підготовки, проведення, аналізу й оцінки отриманих результатів, прогноз подальших дій.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте інформацію з криміналістичної точки зору.

2. Розкрийте суть дезінформації, її мету та механізм реалізації.

3. Визначте поняття юридичної фікції.

4. Охарактеризуйте кримінальне дезінформування та його цілі.

5. Опишіть структуру кримінальних фікцій і наведіть їх класифікацію.

6. Охарактеризуйте тактичне дезінформування та обґрунтуйте аргументи щодо правомірності його застосування.

7. Перелічіть об'єкти тактичного дезінформування і розкрийте його механізм.

8. Назвіть та охарактеризуйте основні атрибути тактичного дезінформування.

Тести

1. Штучно змінений стан свідомості індивіда, який здійснюється завдяки використанню завідомо неправдивої інформації, – це:

- а) вкид інформації;
- б) кримінально-релевантне дезінформування;
- в) фейк;
- г) інформаційний продукт.

2. Зі скількох розділів складається кримінально-релевантне дезінформування як окрема криміналістична теорія:

- а) двох;
- б) трьох;
- в) чотирьох;
- г) п'яти.

3. Що є кінцевою метою дезінформування:

- а) введення протилежної сторони в оману;
- б) отримання результату, що адекватний інтересам дезінформатора;
- в) досягнення інтересів дезінформованої сторони;
- г) виявлення правдивої (істинної) інформації.

4. Що є проміжною метою дезінформування:

- а) виведення протилежної сторони з процесу спілкування;
- б) введення протилежної сторони в оману;
- в) виявлення слабких сторін протилежної сторони;
- г) прояв адекватності поведінки протилежної сторони.

5. Що не входить до механізму реалізації дезінформування:

- а) дії зі створення та фіксації в пам'яті вигаданого образу (мисленнєвої моделі);

б) дії, спрямовані на пошук адресата, якому можна передати вилучену модель;

в) дії з передачі надуманої моделі адресату і введення його в оману щодо характеру та змісту того, що відбувається насправді;

г) дії, пов'язані зі сприйняттям і використанням дезінформатором у своїх цілях реакції адресата на отриману інформацію.

6. Відомості, які створюють, здобувають, інтерпретують і реалізують суб'єкти протиправної діяльності в ході підготовки та вчинення кримінального правопорушення, – це:

а) криміналістична інформація;

б) кримінальний аналіз;

в) кримінальна інформація;

г) юридична фікція.

7. Тактичне дезінформування не може бути виправдане, якщо воно засноване на:

а) правовій необізнаності особи;

б) завідомо не виконуваний обіцянці такій особі;

в) фальсифікації доказів;

г) усі відповіді правильні.

8. Тактичне дезінформування допустиме у випадках:

а) коли вирішуються поставлені завдання в умовах загрози життю і здоров'ю особи;

б) коли вирішуються поставлені завдання в умовах загрози майну особи;

в) коли суб'єкти кримінального переслідування діють з метою забезпечення безпеки своїх колег, їхніх рідних та близьких;

г) всі відповіді правильні.

9. Що з наведеного не належить до об'єктів тактичного дезінформування:

а) контингент осіб, що веде злочинний спосіб життя;

б) особи, схильні до злочинних проявів;

в) неповнолітні особи чи особи з психічними відхиленнями;

г) конкретні персоніфіковані особи, які підозрюються у вчиненні кримінальних правопорушень.

10. Що з наведеного не є принципом тактичного дезінформування:

- а) обґрунтованість та пряма причетність до завдання;
- б) предметність і цілеспрямованість;
- в) своєчасність та дієвість;
- г) ситуаційна обумовленість;
- г) немає правильної відповіді.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov>
3. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
4. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
5. Про Національну програму інформатизації : Закон України від 04.02.1998 р. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>
7. Про затвердження Інструкції з організації реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України : Наказ МВС України від 27.04.2020 р. № 357. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
8. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Наказ Генеральної прокуратури України, МВС України, СБУ, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Мінфіну України, Мін'юсту України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
9. Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ : Наказ МВС України від 12.10.2009 р. № 436. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
10. Криміналістика: підручник / Р. І. Благута, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк та ін.; за заг. ред. С. В. Пряхіна. 3-тє вид., перероб. та допов. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 948 с.
11. Образцов В. А., Бертовский Л. В., Бертовская Н. Л. Дезинформирование в криминальной, оперативно-розыскной и следственной практике. М. : Юрлитинформ, 2010. 240 с.
12. Проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. Зразки та бланки процесуальних документів: науково-практ. посібник / за ред. А. Григоренка. К. : ЦУЛ, 2017. 168 с.

ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

8.1. Поняття, система та завдання інформаційно-довідкового забезпечення розслідування кримінальних правопорушень.

8.2. Класифікація інформаційно-пошукових систем підрозділів МВС України.

8.3. Інформаційні системи підрозділів експертної служби МВС України.

8.1. Поняття, система та завдання інформаційно-довідкового забезпечення розслідування кримінальних правопорушень

Беззаперечним є той факт, що успіх будь-якої людської діяльності, надто пов'язаної з розслідуванням кримінальних правопорушень, на сьогодні залежить від рівня її забезпечення достовірною інформацією у кількості, що достатня для вирішення поставлених завдань.

Саме кваліфікований аналіз та синтез інформації про об'єкти, які були причетні до події кримінального правопорушення, отриманої з різних джерел, її інтерпретація та вміле використання лежать в основі розслідування кримінальних правопорушень. Особливе місце з-поміж джерел такої інформації займають масиви та

бази даних різних за цільовим призначенням та відомчою належністю інформаційних систем.

Необхідність накопичення та обробки інформації для неодноразового використання у майбутньому спричинила появу величезної кількості інформаційних систем у різних сферах людської діяльності, зокрема безпосередньо призначених створювати сприятливі умови для розслідування кримінальних правопорушень – криміналістичних.

Однією з проблем, що заважає ефективному використанню таких ресурсів, є розсіювання інформації по різних інформаційних системах.

Інформаційно-довідкове забезпечення (далі – ІДЗ) розслідування – це криміналістична наука, предметом вивчення якої є закономірності створення та функціонування інформаційних систем і порядок отримання й використання інформації, яку вони містять, у розслідуванні кримінальних правопорушень.

Якщо розглядати цю сферу як вид практичної діяльності, що здійснюється працівниками правоохоронних органів, то ІДЗ можна визначити як діяльність суб'єктів розслідування, що спрямована на пошук та одержання, а в необхідних випадках оновлення та корегування інформації, яка міститься в інформаційних системах, з метою використання її в процесі розслідування кримінальних правопорушень.

Система такого вчення включає два взаємопов'язані розділи:

- 1) загальні положення ІДЗ розслідування;
- 2) спеціальну частину.

У загальних положеннях розглядаються: поняття, система та завдання цієї концепції науки; особливості будови і класифікація інформаційних систем та баз даних; інформаційні системи, що використовуються для обробки й аналізу інформації.

У спеціальній частині розглядаються: особливості будови, об'єкти та зміст інформаційних систем певного призначення або відомчої належності (наприклад, МВС України, СБ України, Митної служби тощо); особливості формування баз даних та отримання інформації з них; процесуальний статус інформації та особливості

використання її у розслідуванні; особливості роботи певних автоматизованих інформаційних систем (як-от Сонда, Арсенал, Армор, Скорпіон).

Завдання ІДЗ можна поділити на **головні** та **часткові**.

Головними є сприяння протидії злочинності та вдосконалення самого вчення. До часткових завдань можна віднести: вдосконалення системи, термінології та понятійного апарату; узагальнення знань стосовно будови сучасної інформаційної системи та розробка рекомендацій щодо її вдосконалення; об'єднання в інтегровані банки даних; вдосконалення системи вводу та виведення інформації; вдосконалення організаційно-правового забезпечення діяльності з використання облікової інформації у розслідуванні; розробка рекомендацій щодо використання інформації певних інформаційних систем у розслідуванні кримінальних правопорушень.

Облікова інформація у розслідуванні може бути використаною для вирішення цілої низки завдань – від встановлення конкретних фактів при доказуванні до прийняття рішення в рамках ОРД. Саме рівень завдань, для яких вона використовується чи може бути використаною, зумовлює і відповідні вимоги до неї, до порядку її отримання і оформлення. Умовою використання будь-якої інформації як доказу є її відповідність тим вимогам, що ставляться до доказів (ст. 84 КПК України).

Стосовно інформаційних систем (ІС) доречно сказати, що більшість із них містить достовірну інформацію про певні властивості, стан чи діяльність об'єктів обліку, а в криміналістичних ІС вона є похідною від доказів, що обумовлює безперечність її достовірності та належності до події, яка розслідується. Належність і достовірність інформації, отриманої з інших ІС, за потреби також встановлюється і може бути перевіреною в процесі розслідування.

Головною умовою вміщення в інформаційні системи достовірної інформації у кількості, достатній для вирішення певних завдань, що стоять перед конкретним обліком, є досконалість її правового регулювання. Правове підґрунтя створення та функціонування криміналістичних та інших ІС МВС України базується на

законах України («Про захист персональних даних», «Про інформацію», «Про Національну поліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність»), Європейській Конвенції, а також відомчих наказів та інструкціях.

Нормативно-правові акти у вигляді наказів та інструкцій можна поділити на дві групи – перші мають загальний характер і регулюють, як правило, облікову діяльність певної служби, а другі регулюють певний вид обліку.

8.2. Класифікація інформаційно-пошукових систем підрозділів МВС України

Найпоширенішими в підрозділах МВС України є різноманітні інформаційно-пошукові інформаційні системи. Незважаючи на деякі їхні відмінності, за принципами роботи з інформацією вони подібні і забезпечують надання користувачеві інформації стосовно об'єкта у такому вигляді, в якому вона була в них вміщена.

У діяльності поліції, пов'язаній із розслідуванням кримінальних правопорушень, здебільшого використовуються саме інформаційно-пошукові системи (ІПС). Вони забезпечують збирання, збереження та видачу інформації на запит користувача. Для узагальненого визначення ІПС (як автоматизованих, так і неавтоматизованих) часто вживають термін «облік».

Обліки – це інформаційні системи, завданням яких є забезпечення збору, введення, обробки, накопичення, збереження та видачі інформації щодо певних матеріальних об'єктів та явищ.

Практично у всіх випадках термін «облік» використовується з уточнювальним його словом, яке зазвичай означає назву обліку і є похідним від об'єкта обліку або від інформації про певні об'єкти, що містять масиви чи бази даних конкретного обліку (наприклад: облік вогнепальної зброї; облік слідів рук, що вилучені з місць нерозкритих злочинів; обліки підрозділів ДНДЕКЦ тощо).

Такі обліки являють собою інформаційні системи – одні звичайні неавтоматизовані, другі автоматизовані, треті ведуться паралельно і в автоматизованому, і в неавтоматизованому вигляді.

У першому випадку такі системи прийнято називати просто обліками, за потреби уточнюють назву та форму (колекція зброї, журнал реєстрації осіб тощо). У другому випадку їх називають автоматизованими ІПС, як правило, не визначаючи об'єкта, а додаючи персональну назву («Автотранспорт», «Угон», «Арсенал», «Сонда» тощо).

Будь-яка інформаційна система, в тому числі криміналістична, завжди включає в себе дві обов'язкові складові. Перша – це упорядковані певним чином масиви інформації щодо об'єктів, які взято на облік, а друга – система обробки та керування цими масивами.

У криміналістичній науці та в практичній діяльності можна зустріти різну класифікацію обліків.

За відомчою належністю криміналістичні інформаційні системи класифікуються на: обліки підрозділів і служб МВС України, СБУ, Митної служби та інших правоохоронних органів. *За службовою належністю* (скажімо, в межах МВС України): обліки підрозділів інформаційно-аналітичного забезпечення, експертної служби, підрозділів кримінальної поліції тощо.

За рівнем зосередження інформації – місцеві, регіональні, центральні та міждержавні.

За типами інформаційних ресурсів, що вміщуються і відповідно обробляються у певних інформаційних системах, їх прийнято розділяти на дві великі групи – документальні та фактографічні.

Документальні ІС можуть бути повнотекстовими та бібліографічно-реферативними.

Повнотекстові ІС в МВС України головно являють собою різноманітні системи, в яких значну частину утворюють «первинні» документи – оперативно-розшукові, наглядові справи, кримінальні провадження. З цього вбачається, що в документальних інформаційних системах містяться як первинні, так і похідні документи.

Часто інформація, яка міститься в документальних інформаційних системах, оцінюється на предмет можливості її використання у майбутньому для вирішення певних завдань, обробляється та вміщується у фактографічні інформаційні системи (наприклад, матеріали кримінального провадження та криміналістичні обліки оперативно-розшукового призначення).

Особливістю фактографічних ІС є те, що вони зорієнтовані на роботу зі структурованою інформацією, тому такі системи називаються системами з базами даних.

Перед введенням інформації в базу даних вона обов'язково структурується і заноситься в інформаційні поля реквізитів певної облікової одиниці.

За автоматизацією інформаційні системи класифікуються на неавтоматизовані та автоматизовані, які, своєю чергою, поділяються на автоматичні та напівавтоматизовані.

Для неавтоматизованих ІС є характерним використання в будь-якому процесі роботи з інформацією звичайних ручних методів та засобів, без залучення сучасних інформаційних технологій. Прикладами неавтоматизованих ІС можуть бути різноманітні картотеки, журнали, колекції, в які вміщено об'єкти у натуральному вигляді.

Напівавтоматизовані та автоматичні ІС відрізняються лише за процесом введення в них інформації. У напівавтоматизованих ІС інформація заноситься, як правило, кваліфікованим оператором, і в разі потреби він може її коригувати.

В автоматизованих ІС реєстрація здійснюється в автоматичному режимі. За умов контакту об'єкта чи якогось штучного, а іноді й власного ідентифікатора з відповідним пристроєм або терміналом, призначеним для введення інформації в таку систему, відбувається його ідентифікація, і в систему вносяться певні дані про об'єкт.

За колом завдань, вирішенню яких призначені сприяти ті чи інші інформаційні системи, їх можна поділити на такі, що спрямовані на вирішення основних питань, які стоять перед підрозділом, і такі, що призначені забезпечити внутрішні потреби підрозділу – забезпечувальні.

За ступенем доступу до інформації ІС поділяються на загальнодоступні та ті, що мають обмеження на доступ користувачів до ресурсів системи. При обмеженому доступі вводять авторизацію користувачів.

Завдяки цьому визначається не тільки сукупність інформації, до якої має доступ конкретний користувач, а й операції, які він може виконати.

За ступенем інтеграції ІС поділяються на локальні та інтегровані. У локальних системах вся інформація зосереджена в базі даних, що міститься на носіях однієї ЕОМ.

Інтегровані банки даних – це складна інформаційна система, що являє собою сукупність окремих АІС, які мають спільне застосування, з організацією доступу до інформації будь-якої її складової через одну адресу – ядро інтегрованого банку даних (наприклад, АІС «АРМОР» – автоматизоване робоче місце оперативного працівника).

Інтегрована інформаційно-пошукова система (ІПС) – це сукупність організаційно-розпорядчих заходів програмно-технічних та інформаційно-телекомунікаційних заходів, що забезпечують формування та ведення довідково-інформаційних та оперативно-розшукових обліків, автоматизований доступ до інформаційних ресурсів ІПС.

До складу інформаційних ресурсів відносять відомості щодо:

1) осіб: а) які затримані за вчинення кримінального правопорушення; б) які обвинувачені у вчиненні кримінального правопорушення;

2) які взяті під варту;

3) на яких накладено стягнення у виді адміністративного арешту (разом із їхніми фотографіями і дактокартами);

2) осіб, які переходять від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування покарання;

3) осіб, які пропали безвісти;

4) осіб, щодо яких здійснюється профілактична робота працівниками поліції;

5) осіб, які вчинили адміністративні правопорушення та щодо яких винесено постанови, передбачені ст. 284 КУпАП;

6) осіб, яких було притягнуто до відповідальності за вчинення корупційних правопорушень;

7) іноземців та ОБГ, які порушили правила в'їзду, виїзду, перебування;

8) зареєстрованих кримінальних правопорушень, адміністративних правопорушень, надзвичайних подій;

9) викрадених речей, документів, цінностей, іншого майна;

10) знайдених речей, вилучених, а також підроблених документів, які мають індивідуальні номери;

11) зброї, яка перебуває у користуванні громадян і яка обліковується дозвільною системою;

12) викраденої, втраченої, вилученої, знайденої зброї, а також добровільно зданої.

Як допоміжний засіб проводиться фотофіксація осіб (речей, цінностей).

Держателем (розпорядником) інформації є Департамент інформаційно-аналітичного забезпечення (ДІАЗ) та його управління (відділи).

Доступ до інформаційних ресурсів ІПС здійснюється безпосередньо з автоматизованих робочих місць. Інформація з підсистем ІПС надається у формі витягів безкоштовно на письмову вимогу суду, органів прокуратури, досудового розслідування у зв'язку зі здійсненням ними повноважень, визначених законом.

8.3. Інформаційні системи підрозділів експертної служби МВС України

Значна кількість ІС, які створені та функціонують в експертних підрозділах, мають пряме цільове призначення – сприяти розслідуванню кримінальних правопорушень.

Такі ІС у вигляді обліків також створюються з метою підвищення рівня інформаційного забезпечення проведення експертних досліджень.

Криміналістичні обліки експертної служби МВС України поділяються на оперативно-пошукові та інформаційно-довідкові.

До речі, процес накопичення інформації у криміналістичних обліках називають криміналістичною реєстрацією. Однак поняття ІДЗ є значно ширшим за криміналістичну реєстрацію та криміналістичні обліки.

Оперативно-пошукові обліки призначені для:

- отримання інформації про особу, яка причетна до вчинення кримінального правопорушення;
- ідентифікації особи та знаряддя кримінального правопорушення;
- встановлення спільної родової належності матеріалів і речовин;
- встановлення інших фактичних даних, які свідчать про вчинення кримінального правопорушення конкретною особою;
- отримання іншої інформації щодо вчинення кримінальних правопорушень та запобігання їм.

Такі обліки формуються з об'єктів (їхніх копій, зображень) та/або відомостей про них у тому разі, якщо вони:

- 1) вилучені або отримані під час ОМП чи інших слідчих (розшукових) дій та ОРЗ;
- 2) отримані під час реєстрації дактилокарт, фото- та відеозображень, записів голосів і мовлення осіб, ДНК-профільв.

Направлення всіх таких об'єктів в обліки здійснюється тільки після проведення відповідних експертиз.

Перевірка об'єктів відбувається за письмовим запитом і відповідь на нього теж є письмова з дотриманням встановленої форми.

Інформаційно-довідкові обліки пов'язані з накопиченням об'єктів, які безпосередньо не пов'язані з кримінальним правопорушенням.

Це пояснюється також потребами у наявності зразків для порівняння при проведенні експертиз, здійснення класифікації певних об'єктів, віднесення їх до тієї чи іншої категорії, а також у набутті навичок спеціалістами експертної служби в роботі з певними об'єктами під час навчання.

Як правило, це колекції чи каталоги зі зразками холодної та вогнепальної зброї, набоїв і вибухових пристроїв, зразки грошей та бланків документів суворої звітності, зразки знарядь та інструментів для зламу перешкод, фарного скла тощо.

Інформаційно-довідкові обліки призначені для використання об'єктів, уміщених до них, під час: проведення експертних досліджень; створення науково-дослідних і дослідницько-конструкторських розробок; оновлення методичної та нормативної бази судових експертиз; підготовки орієнтовної інформації; узагальнення відомостей про причини й умови вчинення кримінальних правопорушень.

Інформаційно-довідкові обліки (колекції) формуються з таких об'єктів, які:

1) становлять інтерес для оперативно-службової, науково-дослідної та методичної діяльності;

2) є речовими доказами у кримінальних справах (кримінальних провадженнях), за якими закрито провадження і щодо яких є рішення суду про їх уміщення до колекції;

3) отримані від відповідного підприємства, установи, організації незалежно від форми власності.

Про отримання речових доказів у колекції клопоче відповідний начальник НДЕКЦ.

Самі ж об'єкти поміщаються в колекцію після перевірки за вже наявними обліками та отримання негативного результату.

Якщо якийсь об'єкт уміщений до колекції, то він може бути з неї вилучений задля:

1) проведення слідчих (розшукових) дій на вимогу слідчого, прокурора чи суду;

2) розкриття кримінального правопорушення (крім випадків, визначених законом).

У структурі експертної служби МВС України функціонують такі види криміналістичних обліків:

- 1) трасологічний (облік слідів знарядь зламуння, облік слідів взуття, слідів т/з);
- 2) дактилоскопічний;
- 3) балістичний (облік куль і гільз зі слідами зброї – АБІС «ТАІС»);
- 4) облік холодної зброї;
- 5) облік грошових знаків, бланків документів, цінних паперів, пластикових карт;
- 6) облік осіб за ознаками зовнішності;
- 7) вибухотехнічний облік;
- 8) пожежно-технічний облік;
- 9) облік наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів;
- 10) облік генетичних ознак людини;
- 11) облік записів голосів та мовлення осіб;
- 12) облік ідентифікаційних позначень транспортних засобів та реквізитів документів;
- 13) облік матеріалів, речовин і виробів.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте інформаційно-довідкове забезпечення розслідування та його систему.
2. Розкрийте завдання інформаційно-довідкового забезпечення розслідування.
3. Наведіть класифікацію обліків, що використовуються у підрозділах МВС України.
4. Назвіть основну різницю між інформаційно-довідковими та оперативно-пошуковими обліками.
5. Охарактеризуйте криміналістичні обліки, які є в структурі експертної служби.

Тести

1. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування – це криміналістична наука, предметом вивчення якої є закономірності _____ і порядок отримання й використання інформації, яку вони містять, у розслідуванні кримінальних правопорушень:

- а) виникнення доказової інформації;
- б) створення та функціонування інформаційних систем;
- в) створення доказової та орієнтуючої інформації;
- г) виникнення інформаційного простору та інформаційних ресурсів.

2. Скільки розділів охоплює вчення про інформаційно-довідкове забезпечення розслідування:

- а) один;
- б) два;
- в) три;
- г) чотири?

3. Як правильно називаються завдання, що вирішуються завдяки інформаційно-довідковому забезпеченню:

- а) головні та часткові;
- б) головні та основні;
- в) окремі та часткові;
- г) часткові й тимчасові?

4. Інформаційні системи, завданням яких є забезпечення збору, введення, обробки, накопичення, збереження та видачі інформації щодо певних матеріальних об'єктів та явищ, – це:

- а) масиви;
- б) реєстри;
- в) структури;
- г) обліки?

5. Що розуміють під процесом накопичення інформації у криміналістичних обліках:

- а) криміналістичне накопичення даних;
- б) криміналістичну реєстрацію;
- в) криміналістичне обліковування;
- г) криміналістичну уніфікацію?

6. Оперативно-пошукові обліки не призначені для:

- а) отримання інформації про особу, яка причетна до вчинення кримінального правопорушення;
- б) ідентифікації особи та знаряддя кримінального правопорушення;
- в) оновлення методичної та нормативної бази судових експертиз;
- г) встановлення спільної родової належності матеріалів та речовин.

7. З яких об'єктів не формуються оперативно-пошукові обліки:

- а) з об'єктів, які вилучені чи отримані під час огляду місця події;
- б) з ДНК-профілів;
- в) з отриманих під час реєстрації дактилокарт;
- г) зі зразків грошей та бланків документів?

8. Поміщення відповідних об'єктів в оперативно-пошукові обліки здійснюється після:

- а) проведення відповідної судової експертизи;
- б) підготовки відповідного клопотання начальником експертної установи;
- в) винесення вироку судом;
- г) винесення відповідної ухвали слідчим суддею.

9. Не формуються інформаційно-довідкові обліки (колекції) з об'єктів, які:

- а) становлять інтерес для оперативно-службової, науково-дослідної та методичної діяльності;

б) є речовими доказами у кримінальних справах (кримінальних провадженнях), за якими закрито провадження і щодо яких є рішення суду про їх уміщення до колекції;

в) отримані як інша інформація щодо вчинення кримінального правопорушення та запобігання їм;

г) отримані від відповідного підприємства, установи, організації незалежно від форми власності.

10. До інформаційно-довідкових обліків не вміщуються об'єкти, отримані під час:

а) записів голосів і мовлення осіб;

б) проведення експертних досліджень;

в) створення науково-дослідних і дослідницько-конструкторських розробок;

г) узагальнення відомостей про причини й умови вчинення кримінальних правопорушень.

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

2. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

3. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

4. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 р. (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

5. Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС України : Наказ МВС України від 10.09.2009 р. № 390.

6. Про затвердження Положення про Інтегровану інформаційно-пошукову систему органів внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 12.10.2009 р. № 436 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1256-09>

7. Про затвердження Положення про єдину інформаційну систему МВС та переліку її пріоритетних інформаційних ресурсів : Постанова КМУ від 14.11.2018 р. № 1024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1024-2018>

8. Про затвердження Порядку функціонування центральної підсистеми єдиної інформаційної системи МВС України : Наказ МВС України від 16.09.2020 р. № 665. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1092-20>

9. Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів: проблеми теорії та практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.09. К., 2011.
10. Бірюков В. В. Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочину : навч. посібник. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2009. 112 с.
11. Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2009. 664 с.
12. Захаров В. П., Рудешко В. І. Використання біометричних технологій правоохоронними органами у ХХІ столітті : наук.-практ. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 440 с.
13. Інформаційно-довідкове забезпечення кримінальних проваджень: підручник / В. В. Бірюков, В. Г. Хахановський, В. С. Бондар, С. В. Шалімов; за заг. ред. В. В. Бірюкова. К. : ЦУЛ, 2014. 288 с.
14. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів : монографія. К. : НАВСУ, 2005. 360 с.
15. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (ратифікована Україною 06.07.2010 р.). URL: <http://zakon.rada.gov.ua>
16. Хахановський В. Г. Проблеми теорії і практики криміналістичної інформатики : монографія. К. : Аванпост-Прим, 2010. 382 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Пряхін Євген Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент

**КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ
ТА МЕТОДИ РОЗСЛІДУВАННЯ
КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ**

Навчальний посібник

Редагування *Оксана Шмиговська*

Макетування *Надія Лесь*

Друк *Іван Хоминець*

Підписано до друку 29.03.2022 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Віддруковано на різнографі. Умов. друк. арк. 9,5.
Наклад 100 прим. Зам. № 5-22.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
№ 2541 від 26 червня 2006 р.